

Person- historisk tidskrift

Utgiven av
Personhistoriska Samfundet

1998 Årgång 94 • Häfte 1

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska samfundet genom tidskriftens redaktör, fil.dr. Olof Hägerstrand, Fasanvägen 4, 775 95 Krylbo. Medlemsavgiften i samfundet är 100:– per år, + porto (20:–), och betalas via inbetalningskort (postgironummer 25 38-7) vilket kommer medlemmarna tillhanda genom utsändandet av årets första häfte. Ansvarig för medlemsregister och distribution är sekreteraren, arkivarie Lena Ånimmer, Riksarkivet, Box 12541, 102 29 Stockholm. Äldre nummer av Personhistorisk tidskrift kan beställas från SVAR, bokförsäljningen, Box 160, 880 40 Ramsele.

Redaktionsutskott: förste arkivarie Lars Rumar (samfundets ordförande), fil.dr. Gunnar Åselius samt redaktören.

Manuskript sänds till redaktören. De bör inlämnas i två exemplar, maskinskrivna, med bred marginal och dubbelt radavstånd, text för sig och noter för sig. Artiklar och översikter mottages tacksamt på diskett, varvid använt ordbehandlingsprogram och filnamn anges.

Författare till artiklar och översikter får kostnadsfritt tio exemplar av det tidskriftsnummer där deras bidrag varit infört.

Författare till bidrag i PHT får själva stå för kostnaderna vid ändringar mot manuskriptet.

Aslan Aga – turkisk ambassadör till Sverige eller svenskt sändebud med diplomatiska uppdrag till Turkiet?

Av Kaj M Ettlinger

Inledning

På den judiska begravningsplatsen i Amsterdam står en ståtlig gravsten i marmor från 1673 över Moshe ben Jehuda Bebri. På gravstenen står det: "Moses, son till Jehuda Bebri, glänste i sin höga värdighet över dem alla"¹. Enligt Lehman och Werblowsky står det på gravstenen: "Här vilar hans Excellens Moses ben Jehuda Bebri, Muhammed den IV:s ambassadör till det svenska hovet, som dog den 28 maj 1673"². Bebri, som här antas ha varit turkisk ambassadör till det svenska hovet, nämns även i samtida källor från Amsterdam.³ Här finns en gåta i svensk 1600-talshistoria, eftersom Bebri inte finns nämnd i ett enda dokument vare sig från Amsterdams judiska församling eller något annat sefardiskt judiskt kyrkoregister vare sig från det Osmanska riket eller från något register från Italien. Bekant i Sverige är däremot ett sändebud, som kom från Tartariet på Krim 1669 till Sverige och därefter återkom till Sverige efter en resa till Turkiet 1671–1672, då i egenskap av osmansk ambassadör. Han kallade sig Aslan Aga.

Aslan Aga är alltså en i svensk historia dokumenterad person. En mängd dokument finns i RA:s samlingar TURCICA och TARTARICA. Här finns även brev på osmansk turkiska, med arabisk text. Professor Zettersteen har översatt en del av de turkiska och tartariska urkunderna.⁴ Aslan Agas besök är också väl dokumenterat i svenska rådsprotokoll åren 1669–1672 och i "avräkningslikvidationer" från svenska räntekammaren, avseende de "gåvor" som det tartariska sändebudet och senare "den turkiska ambassadören" kunde få som gäst hos den svenska regeringen.

¹H. Valentin, *Judarnas historia i Sverige*. Stockholm 1923, s. 66.

²M. Lehman & O. Werblowsky, "A Mysterious Tombstone in Ouderkerk and an unknown Sephardi Ambassador", *Dutch Jewish History: Proceedings of the Fifth Symposium on the history of the Jews in the Netherlands. November 25–28, 1991*. vol. 3, ed. Joseph Michman, Jerusalem 1993, s. 91.

³D. L. de Barrios, *Historia Universal Judaica*, Amsterdam 1683, s. 21.

⁴K. V. Zettersteen, *Turkiskcher, tartarische und persische Urkunden im schwedischem Reichsarchiv. Verzeichnet und beschrieben*, Uppsala 1945. Zettersteen hann bara publicera 192 av de c:a 600 persiska, tartariska och turkiska urkunderna. Resten finns kvar antingen som oöversatta eller i opublicerade anteckningar efterlämnade av Zettersteen på RA. Se S. Hofgren, *Nummerregister till Zettersteens katalog över orientaliska dokument i riksarkivet*, RA 1953; N. F. Holm, "Turkiska dokument förvarade i anslutning till traktatsamlingen", förteckningen över TURCICA, RA.

Aslan Aga enligt Lehman/Werblowsky

Lehman/Werblowsky misstänker att Aslan Aga var någon sorts internationell skojare eller en raffinerad tiggare: "Sephardi Jews, too, can be schnorrers."⁵ Han hade ständiga penningproblem, sålde den gåva han tog med sig till sultanen från svenska regeringen, och tiggde pengar från den svenske residenten i Holland Appelboom. Senare under sin vistelse i Stockholm 1671–1672 tiggde han pengar av den svenska staten för sitt uppehälle, liksom av den holländska staten för återresan till Turkiet.

If Arslan Aga is indeed Moses Beبری, he was undoubtedly not the proverbial Sephardi "merchant – prince. ... His behaviour, at least in his diplomatic life, was that of an impecunious man and almost a beggar."⁶

Lehman/Werblowsky undrar också hur Moshe ben Jehuda Beبری kunde bli begravd på den judiska kyrkogården i Amsterdam under en ståtlig marmorsten om han var så fattig, som Aslan Aga hela tiden visade sig vara. Detta talar ju för att han hade kontakt med den stora sefardiska judiska församlingen i Amsterdam: "The marble tombstone in Ouderkerk bespeaks involvement with (Amsterdam judiska församling), as well as wealth, it was surely paid for from some bank account whether Beبری's own or someone else's."⁷

Och om juden Beبری var Aslan Aga, varför behövde han uppträda under ett muslimskt namn? Judar på Krim eller i Turkiet var fria att arbeta och öppet verka med sina judiska namn och med sin judiska religion utan repressalier. Enligt professor Werblowsky var dock Aslan Aga ett vanligt namn som flera osmanska tjänstemän och sändebud lät kalla sig på den tiden.⁸ Det judiska namnet som finns på gravstenen på kyrkogården i Ouderkerk, Moshe ben Jehuda Beبری, är däremot problematiskt. Professor Werblowsky har sökt efter namnet Beبری i alla tillgängliga judiska källor såväl i Italien som i hela det Osmanska riket, och har inte funnit någon person med judisk bakgrund som bar namnet Beبری på den tiden.⁹ Var då även namnet på gravstenen Moshe ben Jehuda Beبری en pseudonym?

Min egen version av historien om Aslan Aga skiljer sig något från den som *Lehman/Werblowsky presenterar i uppsatsen "A Mysterious Tombstone in Ouderkerk"*.

Hotet från Ryssland

Aslan Agas första besök i Sverige 1669 måste ses mot bakgrund av den svenske kungens polska krig 1655–1657. Karl X Gustav angrep Polen år 1655 men fick då på köpet, som obehaglig konsekvens, Tartariet på Krim och hela det Osmanska riket mot sig, eftersom de ställde sig på Polens sida mot det angripande Sverige. Karl X Gustav försökte blidka storvesiren och sultanen genom att skicka greve

⁵ Lehman/Werblowsky, s 99. Schnorrer är jiddisch för professionell tiggare. En schnorrer kan ha vällovliga motiv, som att tigga för ett sjukhus, en politisk institution eller religiös skola, men kan även vara tiggare i negativ bemärkelse.

⁶ Lehman/Werblowsky s. 101.

⁷ Lehman /Werblowsky s. 101.

⁸ Lehman/Werblowsky, s. 92.

⁹ Lehman/ Werblowsky, s. 91.

Claes Rålamb på diplomatisk mission till ”den höga Porten”, som Turkiet kallades vid den tiden. Sultanen och storvesiren avfärdade emellertid Karl X:s fredspåber och Claes Rålamb fick åka hem med oförättat ärende.¹⁰

Efter Karl X Gustavs död 1660 tillträdde i Sverige en förmyndaregering för den minderårige Karl XI, ledd av rikskanslern Magnus Gabriel de la Gardie. Förmyndaregeringen försökte driva en fredlig, neutral utrikespolitik. Detta blev inte lätt för den fattiga stormakten Sverige, eftersom de mäktiga europeiska staterna i Europa vid den tiden tenderade att bilda mot varandra riktade militärallianser, som ofta var knutna till ekonomiska subsidier. I synnerhet Frankrike under Ludvig XIV använde sig av en aktiv diplomati och betalade andra stater frikostigt för att de skulle stödja Frankrikes utrikespolitik. De första allvarliga försöken till förnyade kontakter mellan Osmanska riket och Sverige efter greve Rålamb's resa till Konstantinopel skedde genom Aslan Aga. Vid sin resa från Krim till Sverige hade Aslan Aga passerat Ukraina och for via Warszawa i Polen till svenska Pommern. Där utrustades han av den svenska regeringen med tolk och egen sekreterare innan han avreste från Rostock till Stockholm. I egenskap av tartariskt sändebud kom Aslan Aga under en tid då grannstaten Ryssland började hota med höjda tullar på de varor, som exporterades ur landet.¹¹ En rysk prins hade erbjudit sig att gifta sig med en polsk prinsessa under en tid då den polska tronen stod vakant. Det politiska hotet som låg i detta, var att Rysslands nordligaste och sydligaste grannstater Sverige och Osmanska riket började frukta för en rysk och polsk politisk union.¹² Hotet förstärktes genom att Ryssland utfärdade ett allmänt upprop till alla kristna stater att ena sig militärt mot alla muslimska stater.

Redan före Aslan Agas besök beskriver Fahlborg situationen på följande vis:

Den ryske tsaren hade i en skrivelse till (polska) republiken, som sådant – föreslagit ett möte – tillslutande av evig fred. Samtidigt visste rykten att berätta om sammandragande av ryska trupper vid den litauiska gränsen... I Stockholm mottog man dessa budskap med djupaste allvar, faran var till synes överhängande.¹³

Rikskanslern De la Gardie skall inför ständerna ha yttrat att man skulle få ångra, att man inte gick lös på Moskva, då tillfälle givits. Genom att hålla Sverige i ständig osäkerhet gjorde ryssen mera skada, än genom öppet krig. Rikskanslern hade varit benägen att börja krig mot Ryssland, men han avhölls från detta av andra rådsherrar från den politiska oppositionen, som ville pröva de diplomatiska vägarna. Man ville förhandla med den av tsaren utskickade Nastjokin så att Ryssland skulle dra tillbaka sina politiska hot, och följa de överenskommelser som slutits i Andrussovo 1667. Man ville få till stånd tullsänkningar för varor som kom från Ryssland och såldes över svenskt territorium.¹⁴

¹⁰ Claes Rålamb, ”Diarium under resa till Konstantinopel 1657–1658”, *Historiska Handlingar* 37, 3, Stockholm 1963.

¹¹ S. A. Christiansen & K. Rasmussen, *Rysslands historie*. 1, Köbenhavn 1992; de handelsrestriktioner som den ryske tsaren utfärdade 1667 kallas Novotorgovy Ustav 1667. Även engelska och andra europeiska handelsmän förbjöds att bedriva detaljhandel i Ryssland.

¹² Birger Fahlborg, *Sveriges yttre politik 1668–1672*, Uppsala 1961, s 92.

¹³ Fahlborg, s 72.

¹⁴ Fahlborg, s 73.

Rysslands expansion västerut kom även att hota khanatet på Krim och därmed hela det Osmanska riket söder om Ryssland. Ryssland förhalade, mot egna utfästelser vid fredsförhandlingar i Andrussovo 1667, tillbakadragandet sina trupper från staden Kiev och det västra Ukraina. Detta kom bl a att drabba judiska och muslimska köpmän, då ryssarna bara tolererade kristna köpman inom ryskt område. De judiska och muslimska köpmännen ersattes då av armeniskt eller grekiskt kristna handelsmän som hade kontakter med släktingar och trosfränder i Turkiet och Grekland. Armeniska köpmän hade även kontroll över den lukrativa sidenhandeln som gick från Persien via Kaspiska havet, Astrachan längst Volga ända upp till Vita havet och Archangelsk.

Khanatet på Krim var en muslimsk lydstat under det Osmanska riket. De tartariska sändebuden hade på den tiden mandat att förhandla för hela det Osmanska riket. Sultanen och storvesiren var för upptagna med relationerna med sina västliga kristna europeiska grannar, som Venedig, de katolska länderna Österrike och Spanien och det muslimska Persien för att ha tid med de norra europeiska grannarna. Khanatet på Krim fick då ta hand om de diplomatiska relationerna med Ryssland, Polen och nu även med Sverige.¹⁵

Aslan Agas besök i Sverige var emellertid till en början nog tänkt mest som ett ”skrämskott” mot Ryssland än ett verkligt allvarligt menat diplomatiskt uppdrag såväl från Tartariet som från Sverige.¹⁶ Men Aslan Aga och den svenska förmyndaregeringens rikskansler Magnus Gabriel de la Gardie blev goda vänner och den ena frågan efter den andra började dryftas dem emellan. Det som då var mest angeläget, nämligen frågan om de svenska krigsfångarna som tagits tillfånga under Karl X Gustavs polska krig, stod naturligtvis högst på dagordningen. Aslan Aga berättade att dessa skulle släppas så fort de andra frågorna som Aslan Aga framlade hade fått sin lösning. Mot det politiska hotet från Polen-Ryssland föreslogs det att Sverige skulle bilda en politisk union med Polen, Tartariet och det Osmanska riket. En skriftlig bekräftelse på en militär defensiv allians länderna emellan föreslogs.

Mot det handelspolitiska hotet erbjöd Aslan Aga ett handelsfördrag mellan Sverige och Osmanska riket på för Sverige synnerligen gynnsamma villkor.¹⁷ Sverige skulle få lov att handla i alla hamnar i det Osmanska riket inklusive hamnarna i Svarta havet och på Krim.¹⁸ Detta var något för den tiden oerhört, ingen kristen europeisk makt hade tidigare fått lov att segla in i Svarta havet. Sverige skulle få lov att handla enligt status såsom mest gynnad nation och som hittills bara hade givits åt England, med en tull på varor på bara 3 %. Sverige skulle sälja koppar och mässing till de osmanska vapensmedjorna vid Svarta havet. I gengäld skulle Sverige få varor landet behövde: salt, djurhudar (som den svenska högaristokratien värmdes väggarna på sina slott med på vintern) persiska varor (förmodligen siden) samt något så märkligt som svenska mynt i silver, präglade i Turkiet eller Tartariet, vax från Valakiet, honung och andra varor från söder vilka Sverige vanligtvis köpte för dyra pengar från Amsterdam. Från svenskt håll var man klart

¹⁵ W. A. Fischer, *The Crimean Tartars*, Stanford, 1992.

¹⁶ Rådsprotokoll 2/4 1669, De la Gardie, Liljeflycht.

¹⁷ Rådsprotokoll 30/3, 2/4 1669, Franc, Liljeflycht.

¹⁸ Ferdinand Braudel, *Civilisationer och kapitalism 1400–1800. 3. Marknadens spel*. Stockholm 1986, s. 421.

intresserad, men man fäste Aslan Agas uppmärksamhet på det faktum att svenska skepp hade blivit rövade utanför de nordafrikanska Barbareskstaterna. Varorna hade blivit beslagtagna och besättningen sålts som slavar. Nu ville man från svenskt håll, genom Aslan Agas förmedling, få garantier från sultanen att detta inte skulle ske igen, genom att sultanen gav ut ett fribrev för svenska skepp, som seglade på Medelhavet. Diskussionerna avslutades med att Aslan Aga for iväg igen i maj 1669 till Tartariet, över Wien, där han överlämnade några skrifter till den österrikiska kejsaren från den svenska regeringen.¹⁹ Därefter for han till Tartariet på Krim, där han överlämnade en skrivelse från den svenska regeringen till den tartariske khanen och storvesiren.

Men Aslan Aga blev tvingad att stanna kvar på Krim ytterligare ett par månader på grund av dåligt väder, som omöjliggjorde vidare resa till det turkiska fastlandet.²⁰ Därefter sökte han audiens hos den turkiske sultanen, genom att uppvakta den osmanske storvesiren Achmed Köprillo Pascha. Achmed Köprillo Pascha var just då på väg hem efter att ha erövrat Kreta från Venedig 1669–1670, och hade inte tid att överlägga med Aslan Aga om en allians med Sverige. Aslan Aga fick därför följa med storvesirens delegation till Adrianopel för vidare överläggningar med den turkiska regeringen och sultanen. I Adrianopel fick han emellertid vänta ytterligare några månader på audiensen innan han kunde överlämna de svenska skrivelserna.²¹

Sålunda kom det sig att Aslan Aga för Sveriges räkning fick ”kyssa den väg som sultanens fötter gick” och bekänna sig, inför sultanen ”som slav”, för att få lov att framföra de svenska önskemålen, att bana väg för att skriva under ett fredsfördrag mellan Sverige och Osmanska riket och göra upp ett handelsfördrag.²² Enligt brevet från storvesiren framförde Aslan Aga detta enbart som en begäran från den svenska regeringen, som sultanen ”i sin ynnest” valde att acceptera, om Sverige levererade ”gåvor” på ”40.000 *occa*” koppar per år till sultanen. Några uppgifter om att sultanen och Osmanska riket skulle ha haft några önskemål om fredsfördrag och handelsförbindelser med Sverige finns inte. Från storvesiren och sultanen fick han brev med sig tillbaka till den svenska regeringen.

Vid återresan till Sverige fick han problem, eftersom det holländska skepp som skulle segla till Europa dröjde. Han blev tvingad att stanna i Smyrna vid Turkiets västkust i flera månader.²³ Redan i Livorno i Italien, där det holländska skeppet stannade för att proviantera, skrev Aslan Aga till den svenska legaten i Haag i Holland, Harald Appelboom. Aslan Aga begärde att Appelboom skulle förbereda hans vidare avfärd till Stockholm. Vid ankomsten skulle pengar ställas i beredskap för Aslan Agas delegation. Under hela resan skickade Aslan Aga brev till den svenske rikskanslern i Stockholm och klagade på penningbrist. Först den 15 april 1671 ankom han till Amsterdam för att där tas emot av Appelboom och den svenske konsulin i Amsterdam Gerard de Geer, för vidare transport till Göteborg och Stock-

¹⁹ Lehman/Werblowsky, s. 96.

²⁰ ”Men efter det var en gruvlig vinter och övermåttan sträng köld, nödgades jag bli kvar i Tartarien i hela fem månader.” Se relation resan och förrättandet hos den store ”Veziren” felaktigt daterad 1667. TARTARICA. Brevet är förmodligen dikterat av Aslan Aga själv som en diplomatisk rapport till den svenska regeringen.

²¹ Ibid.

²² Odaterat brev på italienska, förmodligen översatt till italienska från spanska, som en del av Aslan Agas diplomatrappor till den svenska regeringen, TURCICA.

²³ RA ”Relation om reesa ...”

holm. I samband med Aslan Agas ankomst till Amsterdam börjar en korrespondens mellan Appelboom och den svenske konsuln Gerard de Geer, om hur man skulle förfara med Aslan Agas och hans följe på 11 personer. Appelboom som led av gikt ville att de Geer skulle ta hand om mottagandet av den turkiska delegationen. Det var i detta sammanhang som de Geer skrev till Appelboom: ”De är omkring 10 personer, allt detta kommer att kosta kronan pengar, som ni förstår och ändå måste vi betala för transporten.”²⁴

Aslan Aga hade förväntat sig att pengar och medel skulle ställas till förfogande för honom vid hans ankomst, men Appelboom hade inte fått några sådana direktiv från den svenska regeringen.²⁵ Han hade bara beordrats att visa hövlighet. Aslan Aga begärde då att få ett lån från de Geer/Appelboom och erbjöd egna juveler som säkerhet. ”...emedan han befann sig i främmande land” menade han, hade han ingen annan att vända sig till än det svenska residenset. ”Han kände sig obehaglig till mods” i detta främmande land och om han inte kunde uppbringa den summa det kostade att fara vidare till Sverige, hotade han med att återvända till Turkiet. Då skulle de viktiga papper han hade med sig från storvesiren och sultanen inte kunna frambringas till den svenska regeringen.²⁶

Eftersom Aslan Aga påstod att han inte hade några pengar alls, blev Appelboom tvingad att begära ekonomisk hjälp av Gerard de Geer och ta pengar ur egen ficka, för att Aslan Aga skulle kunna åka vidare till Göteborg. Vid Aslan Agas ankomst till Sverige begärde Appelboom, den summa som han givit ut från den svenska regeringen. Den 15 september beslutade rådet att Räntekammaren, skulle återbetala summan till Appelboom. Under sin vistelse i Sverige kom Aslan Aga ständigt med begäran om mer pengar, vilket skulle komma att bli ett problem för Aslan Aga och hans svenska värdar hädanefter.

I september 1671 ankom således Aslan Aga, som nu kallade sig ”turkisk ambasadör” med sin delegation till Göteborg, trötta och utan pengar. Piren i Göteborg var fullbelamrad, så Aslan Aga fick vänta ytterligare några dagar. Han och hans följe rapporterades ha varit så medtagna att de fick omhändertas av den lokala kommandanten i residenspalatset, innan de på den svenska regeringens befallning fick åka vidare till Stockholm.²⁷

Under tiden hade man i Polen valt Michal Wischniawsky, en polsk adelsman, till kung. Sverige hade även redan tidigare skickat en delegation till Polen för att teckna en försvarsallians mellan Sverige och Polen mot Rysslands expansiva planer västerut. På de la Gardies inrådan hade Arensdorff den 19 november 1669 skickats till Krakow för att förhandla med de polska myndigheterna, vilket dock misslyckades, trots engelskt bistånd.²⁸

²⁴ Gerard De Geer till H. Appelboom 1671 (översättning från franska) Korrespondens mellan legaten Appelboom och svenska konsuln i Amsterdam Gerard De Geer, TURCICA.

²⁵ Korrespondens mellan legaten Appelboom och Gerard De Geer i Amsterdam. TURCICA; Jfr Lehman Werblowsky s. 97–98.

²⁶ De handlingar Aslan Aga hade med sig var skrivna på spanska, latin och svenska. Däri ingick sultanens fribrev för alla svenska skepp, som ville segla på osmanskt territorialvatten, brevet från Storveziren till Karl XI och diplomatiska rapporter till den svenska regeringen, dessutom fanns det avräkning över Aslan Agas personliga utgifter i Turkiet. Möjligt är att det fanns ytterligare brev till den svenska regeringen, men dessa skulle då vara skrivna på turkiska med arabisk text. Dessa har förmodligen då, lika lite som nu kunnat översättas till svenska.

²⁷ W. Berg, *Samlingar till Göteborgs historia I*. Stockholm 1882.

²⁸ Fahlborg, s 177–180.

Ryssarna blev emellertid skrämda inför utsikten av ett militärt samgående mellan Sverige, Polen och det Osmanska riket och lättade på tullbestämmelserna för varor från Ryssland till Sverige. Militärt sett hade Ryssland även blivit försvagat på grund av kosackledaren Stenka Razins uppror vid de traditionella handelsvägarna längs Volga.

Aslan Agas återkomst till Stockholm

Vid Aslan Agas ankomst till Stockholm ville den politiska oppositionen mot rikskansler Magnus Gabriel de la Gardie till en början inte ackreditera honom som turkisk ambassadör. Aslan Agas son var den ende i delegationen som kunde tala med svenskarna via en italiensk tolk, som hette Cornell (Aslan Aga själv talade förmodligen bara en för den tiden gammalmodig spanska).²⁹ Men sonen led av "annandagsfrossa" och kunde inte regelbundet ställa upp inför den förestående ackrediteringen.³⁰ Dessutom hade den översättare, som hade översatt den tartariske khanens brev under Aslan Agas besök 1669, Ravius, avskedats från sin anställning i Uppsala. Förutom en officer som kallades Gamotsky eller Gamosej, fanns egentligen inga tillförlitliga översättare. Men Gamotsky kunde enligt uppgift bara tala turkiska, inte läsa språket. De la Gardie försökte värtaligt övertyga de övriga rådsherrarna om att Aslan Aga skulle ackrediteras eftersom han hade rest till Turkiet och nu återvänt, som han hade lovat.³¹ Efter diskussioner i rådet ackrediterades Aslan Aga som "turkiskt sändebud med extraordinära befogenheter" till Sverige.³²

När detta hade skett fick man problem med de brev Aslan Aga hade med sig från storvesiren till den svenske kungen. Och hur skulle man fortsätta med fredsförhandlingarna mellan kungariket Sverige och det Osmanska riket? Formellt befann sig ju både Tartariet på Krim och det Osmanska riket fortfarande i krig med Sverige. Innan något handelsavtal kunde skrivas under måste fred slutas mellan de tre länderna. Niels Brahe, som tillhörde oppositionen mot Magnus Gabriel De la Gardie, uppfattade det handelsavtal Aslan Aga hade föreslagit som orealistiskt.³³ När Holland eller England hade exporterat varor till Osmanska riket gick skeppen i konvoj, eskorterade av krigsfartyg som skydd mot piraterna från Barbareskstaterna. Sverige hade inte tillräckligt med skepp och kapital för detta, utan kunde bara skicka ett enda handelsfartyg med de varor som skulle exporteras till Osmanska riket. Ett "fribrev" från sultanen skulle inte innebära tillräcklig säkerhet mot piraterna. Dessutom retade man sig på den "överlägsna ton" sultanen och storvesiren anslagit, i synnerhet i storvesirens svarsbrev till den ännu omyndige Karl XI, som Aslan Aga tog med sig från sin resa.³⁴

²⁹ Odaterat brev till Excellensen Magnus Gabriel De la Gardie, TURCICA.

³⁰ Odaterat brev från Aslan Aga till Excellensen Magnus Gabriel de la Gardie, TURCICA. Översättning från spanska av E. Arnays 1991.

³¹ Rådsprotokoll 21/10 1671.

³² Rådsprotokoll 26/10 1671.

³³ Rådsprotokoll 7/11 1671. Franc.

³⁴ Storveziren till Karl XI, odaterat, TURCICA. Samtida översättning från osmansk turkiska till latin. Översättning från latin till svenska av biträdande professor H. Helander vid institutionen för klassiska språk, Uppsala universitet, 1996.

Föreställdes och upplästes en latinsk interpretava av storvesirens tyrkiskt brev till Kungl. Maj:t, vilken här visas ankomne turkiske Abgesandten medbragt, hade och tyckte samma brev i mycket insolvente termer varit författade. Varföre och största delen av senaten ville skicka tillbaka hela brevet.³⁵

Förutom alla dessa argument mot att fullfölja förhandlingarna med turkarna, var man rädd för de sanktioner som England och Holland skulle utöva mot Sverige om de skulle få veta att svenskarna hade öppnat handel med Osmanska riket. Man avskräcktes även av uppgifter om att den franske ambassadören till Turkiet, hade blivit kastad i turkiskt fängelse och hans son avrättad av storvesiren. Frankrike hade gjort sig känt som ett av de kristna länder, som var mest vänskapligt gentemot det Osmanska riket. Vad skulle man ta sig för mot en svensk som representerade ett land, man fortfarande befann sig i krig med?³⁶

Brahe och Rålamb klagade även på att Aslan Aga kostade den svenska staten så mycket pengar i underhåll. Brahe yttrade: ”Vi haver intet att betala Amiralitetsfolket med, som skola arbeta och denne som förevisades vara jude, skola förtära Kungl. Maj:ts medel”³⁷

Å andra sidan uttalade sig kommerskollegium positivt om Aslan Agas förslag till handelsavtal. Kommerskollegiet leddes vid den tiden av greve Knut Kurck, som vanligtvis stödde oppositionen mot De la Gardie.³⁸ De la Gardie hade även konsulterat köpmannen Momma-Rehnstierna om företaget. Enligt rådsprotokollet gillade ”Mommon” mycket förslaget om handelns upprättande.³⁹

Här stod således rådet splittrat i två fraktioner. Vad som beslutades i frågan framgår inte. Vi kan anta att något avtal inte skrevs under eftersom något sådant avtal inte står att finna i dokumenten. Frågan om Tartariets återlämnande av svenska krigsfångar från kriget i Polen, som debatterats sedan 1657, kom inte heller till någon lösning. Man bad den franske legaten greve Pompon, sedermera utrikesminister under Ludvig XIV, om ett omdöme. Denne kallade Aslan Aga ”en riktig krasslare.”⁴⁰

Därmed var Aslan Agas uppdrag i Sverige avslutat. Den franskvänlige De la Gardie kunde knappast bortse från sin vän Pompons uttalande. Att han efter detta inte längre värderade den ”turkiska affären” eller ville ha med sin forne skyddsling att göra, framgår av flera källor. Aslan och hans delegation förbjöds en tid att vistas Stockholm. Dessutom fick han inte träffa De la Gardie. Tillsammans med sin son gjorde Aslan desperata försök att komma i kontakt med rikskanslern. Hur dessa kontaktförsök slutade vet vi inte, eftersom dokumentationen är bristfällig vid slutet av Aslans vistelse i Sverige.⁴¹ Vi vet att han återigen sattes under eko-

³⁵ Rådsprotokoll 27/10 1671.

³⁶ Ibid.

³⁷ Rådsprotokoll 7/11 1671.

³⁸ Odaterad skrivelse, Kommerskollegiums skrivelser till Kungl. Majt, Kungl. Maj:ts registratur 1670–1672.

³⁹ Rådsprotokoll 2/4 1669. Liljeflycht.

⁴⁰ Om de svenska krigsfångarna, se Rådsprotokoll 19/9 1667, 2/4 1669, Liljeflycht; Zettersten, s. 102, 106; enligt uppgift av förste arkivarie Folke Ludvigs, RA (som jag härmed vill tacka) återfinns franske ambassadören Simon Arnould Marquis de Pomponnes (1618–1699) omdöme om Aslan som ”krasslare (= billig småhandlare) i Rådsprotokoll från 1672. Jag har dock själv inte kunnat finna datum för sammanträdet.

⁴¹ Rådsprotokoll, 13/2, 17/2 1672, Liljeflycht; ”Till herr Excellence Magnus Gabriel de la Gardie ...”, odaterat brev förmodligen av Aslan Aga själv. TURCICA. Detta brev till rikskanslern Magnus Gabriel De la Gardie kallas ibland för Aslan Agas klagobrev.

nomiskt förmyndarskap hos Gamotsky, vilket han tidigare undanbett sig. Aslan Aga och hans delegation fick emellertid behålla sin höga lön och sina traktamenten ända till avfärden till Amsterdam i februari 1672.⁴²

Gamosej

En del av kontroverserna kring Aslan Aga tycks ha gällt den dåliga översättningen till latin av brevet från storvesiren till Karl XI, som gjordes på ett underlag av ett turkiskt brev på osmansk turkiska.⁴³

Sverige hade haft förbindelser med tartarerna på Krim sedan Gustav Vasas tid. Bl a hade Johan III haft lång och utförlig korrespondens med tatarerna i samband med kriget med Ryssland, då tatarerna hade erbjudit militär hjälp. Gustav II Adolf fick även han erbjudande om militär hjälp i samband med 30-åriga kriget. Drottning Kristina blev även hon uppvaktad av en tartarisk delegation, men den svenska regeringen kunde inte läsa de skrifter tartarerna hade med sig. Ingen i Sverige kunde läsa dokument, som var skrivna på tartariska eller turkiska.⁴⁴

Under drottning Kristinas tid engagerades således en tysk orientalist och turkolog, Ravius, för att den svenska regeringen skulle kunna läsa dessa skrifter. Ravius valde emellertid när han kom hit att undervisa och arbeta vid universitetet i Uppsala. Han översatte dock texter åt den svenska regeringen vid sidan av sina plikter som universitetslärare. Ravius stannade fram till maj 1669, då han avskedades från sin tjänst.⁴⁵

Vid Aslan Agas besök 1669 var det Ravius som hade översatt den tartariska khanens brev.⁴⁶ Aslan Aga kan ha antagit att översättningen av breven från storvesiren och sultanen skulle gå lika smidigt som då, och hade därför inte brytt sig om att ta med sig latinska översättningar. Den man som fick översätta de turkiska breven efter Ravius avskedande blev – som nämnts – istället Gamotski eller Gamosej.

Gamotsky var en armensk-polsk adelsman, före detta krigsfånge från Lemberg som övergått i svensk tjänst. I de svenska protokollen tituleras han antingen översätelöjtnant, stallmästare, tolk eller dragoman. Han måste ha varit mycket duktig i språk eftersom han fick sköta om inkvartering, uppehälle och allt de främmande sändebud önskade, som kom från Ryssland, Polen, Krim eller det Osmanska riket. Han hade bl a under Karls polska krig skött förbindelserna med kosackledaren Bogdan Chmelnytskyj åren 1656–1657.

Gamotsky och Aslan Aga tycks ha varit gamla antagonister. Då Aslan inte litade på Gamotskys förmåga att läsa dokument på osmansk turkiska med arabisk skrift begärde Aslan att Gamotsky inte skulle få tolka eller översätta de texter han hade haft med sig från Turkiet. Aslan beskyllde dessutom Gamotsky för falskt beteende gentemot Aslan och hans delegation. Till det yttre uppförde sig Gamotsky mycket vänskapligt, men bakom de vänskapliga fraserna kände sig Aslan motarbetad.

⁴² Kammarkollegiets protokoll 16/10, 18/10, 4/12, 20/12 1671, 16/1, 28/2 1672.

⁴³ "Brev från storveziren till Karl XI", TURCICA, Översättaren biträdande professor Helander bekräftar att brevet är skrivet på ett för den tiden dåligt latin. Översättningen från turkiska till latin är präglad av italienska ord.

⁴⁴ G Jarring, "Gustav II Adolf och tartarerna på Krim", *Ny militär tidskrift* V. 1932.

⁴⁵ K V Zettersteen, "Turkiska studier i Sverige", *Lychnos*, 1941.

⁴⁶ Rådsprotokoll 2/4 1669: "Ravius verterade Aslan Agas brev."

Han beskyllde även Gamotsky för att ha försökt döda det tidigare tartariska sändebudet Cutlizar Mirza genom ”rådråkning.” Det var enbart genom läkaren De Castros intervention som man hade räddat livet på detta sändebud, skriver Aslan Aga. Aslan ville heller inte stå under Gamotskys ekonomiska förmyndarskap, utan själv disponera de traktamenten han som ”utländskt” sändebud hade rätt att begära från den svenska staten enligt den tidens diplomatiska konventioner.⁴⁷

Aslan blev verkligen motarbetad genom att Gamotsky kom att härbärgera en ”turkisk” kock, Alexander, som hade hoppat av Aslan Agas delegation ”emedan han ville bli kristen.” Denne kock kom sedan att leva på svenska statens bekostnad, gömd från Aslan Agas delegation, tills dess Alexander döptes 1672.⁴⁸

Det är inte omöjligt att Gamotsky också stödde rådsoppositionen mot De la Gardie och tanken på ett handelsfördrag med Osmanska riket.

Efter sin ankomst till Amsterdam begärde Aslan Aga i maj 1672 hjälp från den holländska staten för återresan till Turkiet. Begäran avlogs. I december upprepades framställningen av Aslan Agas son, och bifölls denna gång. Aslan Agas son, som i de svenska skrifterna kallas Aslan Aga Tokat Bey, övertog vid faderns sjukdom den osmanska ambassadörstiteln. I Holland hoppades man att Aslan Aga Tokat Bey med delegation skulle återvända till Turkiet, ”ju fortare dess bättre.”⁴⁹

I Sverige fick den från Aslan Agas delegation avhoppade kocken, Alexander, nu påbörja ”kristendomsundervisning” i Sverige hos Gamotsky och en inkallad polsk protestantisk präst som hette Herbinus. Herbinus översatte katekesen till turkiska och Gamotsky undervisade Alexander, som ursprungligen skulle ha varit av grekisk bakgrund, på anatolisk turkiska med folklig dialekt.⁵⁰

1672 döptes ”turken” i Storkyrkan under Karl XI personliga fadderskap och därmed inleddes en serie turkiska och judiska dop i Storkyrkan i Stockholm, som skulle komma att fortgå under hela kungens regering. I samband med Karl XI:s kröningsfestligheter 1672 skildrade Gamotsky i ett cirkusnummer till häst sitt besök hos den forne kosackledaren Bogdan Chmelnytskyj.⁵¹

Aslan Agas verkliga roll under sina besök i Sverige

I vilket större historiskt sammanhang kan Aslan Agas både vistelser i Sverige passas in?

Resan 1669 var alltså främst tänkt som ett skrämskott mot Ryssland. Varför ändrade besöket karaktär till att handla om ett handelsavtal? Det kan ha berott på relationen mellan Aslan Aga och Magnus Gabriel De la Gardie, vilka bägge såg de handelspolitiska fördelarna av en svensk-turkisk samverkan mot Ryssland. Persiskt sidan skeppades från Kaspiska havet över Volga och vidare från Archangelsk. Både Sverige och Osmanska riket förlorade härigenom värdefulla tullinäkter. De höjda

⁴⁷ Odaterat brev från Aslan Aga till De la Gardie i TURCICA, översättning från spanska av E Arnays 1991. Var detta Benedictus de Castro eller Baruch Nehemias (1597–1684), drottning Kristinas tidigare livläkare av judisk börd?

⁴⁸ Kammarkollegiet. Likvidationer, Försträckningar och leveranser. Serie 92–93. Vol 6. Överstelöjtnant Gamotsky för den turkiske Abgesandten.

⁴⁹ Lehman/Werblowsky, s. 102; *Generale Index op de Registers der Resolution van de Heeren Staaten van Holland en Westfriesland*, 14–15/12 1672. Amsterdam Municipal Archives.

⁵⁰ S. Zajackowskij, *Glosy u Zabythak, Staropolitisch* Wroclav, 1948, s. 23–27; Valentin, s. 69.

⁵¹ I. Svanberg & M. Tyden, *Tusen år av invandring*. Stockholm 1992.

ryska utförseltullarna 1667 försvårade handeln över de svenska städerna Riga och Reval ytterligare. Var det detta De la Gardie syftade på i sitt brev till sultanen/storvesiren, när han nämner de förmånliga villkor utländska köpmän skulle få vederfaras i handeln med Sveriges Östersjöhamnar?⁵²

Genom kriget med Venedig hade samtidigt Osmanska rikets egen handel med det kristna Europa stannat. Dessutom hade påven utfärdat handelspolitiska sanktioner mot alla skepp som levererade vapen eller metaller till muslimerna. Även khanatet på Krim bör ha haft handelspolitiska problem med Ryssland. Genom att Ryssland förhalade återlämnandet av Kiev och västra Ukraina till Polen efter fredstrakten i Andrussow 1667 hotades de traditionella handelsvägarna genom Polen och Ukraina längst floderna Dnjepr och Dnjestr över Moldavien till Krim.⁵³

Men man kan anta att oppositionen mot De la Gardie inte önskade ett närmande till Höga Porten. Bara ett år tidigare hade en annan köpman av judisk börd, Henrique D Azzeweda, försökt öppna handelsvägar för Sverige till Alger och Marocko. Rådet hade godkänt detta, men projektet hade stupat på grund av Niels Brahes och Claes Rålamb's mostånd.⁵⁴

För att undvika ett nytt bakslag tycks De la Gardie då ha gjort Aslan Aga till sin egen personliga skyddsling, som kunde föra förhandlingar med Osmanska riket utan oppositionens insyn. Det förtroliga förhållandet de la Gardie och Aslan Aga demonstreras i Aslan Agas brev till de la Gardie.

Vi har tidigare sett att Aslan Aga föreslog ett handelsavtal mellan Osmanska riket och Sverige. Sverige skulle leverera koppar, mässing och tenn (40.000 *occa*⁵⁵) till vapenfabrikerna i det Osmanska riket och få salt, vax, persiska varor (siden), lädervaror, kryddor och präglade mynt.⁵⁶

Sverige hade vid denna tid uppenbara problem med att få sin kopparmyntfot internationellt accepterad. Försöken att depreciera kopparmynten hade lett till att dessa blev mer värda som metallråvara, hade smälts ned och exporterats. Palmstruchska bankens utgivning av papperssedlar hade varit ett försök att lösa problemet. Banken hade gjort konkurs och övertagits av ständerna 1668.⁵⁷

En tänkbar hypotes är att Aslan Agas förslag var tänkt att lösa den svenska kronans finansiella problem. De gamla koppartackorna skulle exporteras till sitt ordinarie pris till Osmanska riket, som i utbyte skulle prägla silvermynt åt Sverige. I Osmanska riket fanns nämligen silver i överflöd, medan man led brist på koppar och mässing.⁵⁸ När Aslan hörde om Sveriges finansiella belägenhet med tunga och dyra koppartackor som betalningsmedel kan han ha givit rikskanslern följande

⁵² *Historiska Urkunder. De la Gardieska arkivet*, 10, Lund 1838, s. 82–87.

⁵³ Artur Attman, *The Russian and Polish Markets in International Trade 1500–1650*, Göteborg 1973.

⁵⁴ Valentin, s. 59–66.

⁵⁵ *OCCA* = ett turkiskt viktslag. 40.000 *OCCA* grovt räknat 38 ton koppar eller koppar och mässing per år.

⁵⁶ Rådsprotokoll 2/4, 7/4 1669.

⁵⁷ T Lindgren, *Riksbankens sedelhistoria 1668 till 1968*, Stockholm 1968; E. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. 1.2. Före frihetstiden*. Stockholm 1936, s. 270–275, 459–461.

⁵⁸ H Inalcik, *The Ottoman Empire – Conquest, Organization and Economy*, London 1978. Det Osmanska rikets krig med Persien gjorde kopparkällorna i våra dagars Kurdistan otillgängliga. Vanligtvis hade England försett Turkiet och Tartariet med den koppar de behövde, men England var engagerad i och initiativtagare till den för Sverige och Turkiet förhatliga handeln från Persien över Kaspiska havet, Astrachkan över Volga och Archangelsk. Jfr B MacGowan, *Economic Life in the Ottoman Empire*, Cambridge 1981; R. Davies, "English Imports from the Middle East", *Studies in Economic History of the Middle East*, Oxford 1970.

oavvisliga förslag:

”Exportera alla era koppartackor till oss på Krim eller till Turkiet. Vi behöver koppar just nu eftersom vi inte har tillgång till egna kopparkällor. England, som tidigare kunde leverera koppar och tenn till oss, är för närvarande förhindrat att bedriva export. Därför köper vi gärna koppar och tenn från er, i gengäld präglar vi era mynt åt er, eftersom vi är duktiga att prägla mynt och vi har silver i överflöd.”⁵⁹

Vem var Aslan Aga?

Var Aslan Aga och Moshe be Jehuda Bebri verkligen samma person, som Lehman/Werblowsky påstår, d.v.s den som ligger begravd på judiska begravningsplatsen i Amsterdam? Då borde han ha haft kontakt med den stora sefardiska judiska församlingen i staden, som ju skall ha bekostat hans gravsten. Men hur stämmer detta med de uppgifter vi har från Aslan Aga 1671, när han kommer till Amsterdam och klagar på att han ”är ensam i främmande land, och den enda han kan vända sig till är det svenska beskickningen i Holland”? Han vände sig inte heller till judiska församlingen när han återkom från Sverige till Amsterdam 1672, utan till holländska staten.

Frågan om Aslan Agas judiska namn har berörts i inledningen. Samtidigt är det känt att muslimska tjänstemän mycket sällan sändes ut på diplomatiska uppdrag från det Osmanska riket. De som användes var dömda fångar, judar eller medlemmar av andra minoriteter eller ”gränstolkar”, tidigare kristna undersåtar som konverterat till islam.⁶⁰

Även kristna kungar och furstar från Europa skickade ut judar på diplomatiska uppdrag. De så kallade ”hovjudarna” arbetade främst som furstarnas finansiella rådgivare och bankirer, men kunde även betros med känsliga storpolitiska förhandlingar. Exempel härvidlag är familjen Abendsur, som var den polske kungens sändebud, familjen da Costa, som blev Portugals sändebud till Hamburg, liksom Behrendt Lehman som blev den sachsiske kungen August den Starkes sändebud. I tidens diplomati, särskilt i kontakterna mellan kristna och muslimska stater, ingick även ett omfattande hemlighetsmakeri. När Rålamb for på sin beskickning till sultanen 1656–1657 växlade han exempelvis upprepade gånger identitet. Det är rimligt att anta att samma villkor gällde för diplomater av judisk och muslimsk börd från muslimska länder, som for genom kristna europeiska länder där judar och muslimer var förbjudna att vistas. Kanske var Aslan Aga och till och med namnet Bebri en pseudonym?

Var han i själva verket en internationell storskojare, som Lehman/Wilowsky antyder? Är det rimligt att ett diplomatiskt sändebud från Höga Porten på detta sätt skulle befinna sig i ständig penningknipa? Dokumenten, som Aslan Aga hade

⁵⁹ Hypotesen om Aslan Aga som ekonomisk rådgivare till Magnus Gabriel De la Gardie är min egen, men jag vill tacka fil dr Rita Bredefeldt på ekonomisk-historiska institutionen vid Stockholms universitet för hjälp till inblick i den tidens svenska ekonomiska förhållanden.

⁶⁰ B. Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, London 1994, s. 92: ”... when a journey was necessary for either diplomatic or commercial purposes, Muslim rulers preferred to send one of their Christian or Jewish subjects, who were able to establish contacts with communities of their own coreligionists beyond the frontier and thus ease the journey and the performance of task.”

med sig från sultanen och storvesiren till Karl XI, påstår inte att han skulle vara ambassadör. Inga källor kan heller bekräfta att Aslan Aga verkligen varit turkisk ambassadör i Sverige.⁶¹

Samtidigt finns rikskansler De la Gardies personliga rekommendationsbrev till khanen på Krim, som intygar Aslan Agas oförvitlighet och heder.⁶² Dessutom läste turkologen Ravius igenom Aslan Agas kreditiv vid hans första besök 1669 och fann dessa helt sin ordning. Att man därefter vid besöket 1671 inte kunde läsa Aslan Agas kreditiv och enbart fick en dåligt översatt latinsk version av sultanens brev, kunde knappast han lastas för. Dessutom fick Aslan Agas besök 1669 som vi sett så goda resultat, att den ryske tsaren lät sig påverkas till eftergifter gentemot Sverige, varigenom och det överhängande angreppshotet från Ryssland avlägsnades. Det är inte säkert, att detta enbart var Aslan Agas förtjänst, men han torde ha bidragit därtill.

Aslan Agas anknytning till den osmanska förvaltningen, antyds även av hur han beskriver sitt besök hos sultanen 1670 när han vid audiensen fick ”kyssa den väg sultanens fötter gick”. I brevet till sultanen beskriver han sig själv som ”slav”.

Tidigare har pojken Alexander, Aslan Agas kock som rymde och blev kristen, omtalats. Det sades om honom att han ursprungligen hade varit grek, men nu talade en enkel anatolisk turkiska. Till den osmanska förvaltningen rekryterades på den tiden unga pojkar från kristna byar på den anatoliska landsbygden. De rövades bort från sina hem, omvändes till islam och fick utföra hushållsarbete åt höga osmanska ämbetsmän innan de som vuxna trädde in i armén och blev soldater. När de sedan hade tjänstgjort många år som soldater fick de som ”belöning” en förläning, ett gods och ett område som de hade rätt att förvalta och uppbära skatt ifrån. Systemet har blivit bekant som Sipahi-systemet. Under hela sin karriär uppfattades dessa män som sultanens personliga slavar. Samtidigt blev de efter sin militära tjänstgöring höga osmanska ämbetsmän och godsägare.⁶³ Aslan Aga hade tydligen utrustats med en sådan ”slavpojke” för sin delegation. av sultanen eller den osmanska regeringen. Då bör han också ha haft något slags anknytning till den osmanska förvaltningen.

Under 1600-talet hade Sipahi-systemet hunnit bli korrumpert att många ämbetsmän och godsägare som inte gjort sin militärtjänst och inte som pojkar blivit bortrövade kom att ansöka om att bli godsägare och ämbetsmän i den osmanska förvaltningen. Bland dessa som ansökte om att få ett *timar* (underhållslän) var även köpmän och vanliga ämbetsmän. För att bli innehavare av ett *timar* måste dessa godsherrar och ämbetsmän då uppföra sig som sultanens ”slavar”. Aslan Agas knäfall inför sultanen 1670 tyder då på att han var väl förtrogen med hur en hög osmanska ämbetsman som samtidigt var godsherre skulle uppföra sig inför sultanens. Han måste ha vetat att det var viktigt att uppträda som sultanens ”slav” vid audiensen.

Om Aslan Aga hade ont om pengar under sina vistelser i Sverige stämmer även

⁶¹ Varken Reshit Unat Faik, *Osmanli Sefirleri ve sefaretnamereiri*. (Osmanska sändebud och deras rapporter), Ankara 1968, eller L. Bitthero & L. Grass, *Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westphalischen Frieden (1648)* Berlin 1936, nämner Aslan Aga.

⁶² *Historiska Urkunder. De la Gardieska arkivet*, s. 82-87.

⁶³ M Nordberg, *Profetens folk. – stat, samhälle och kultur i islam under tusen år*, Stockholm 1988, s. 189–195.

detta med bilden av den osmanska förvaltningen under 1600-talet. Sultanen hade börjat driva in skatt från provinserna med allt större stränghet. Som sultanens ”slavar” riskerade ämbetsmännen sina liv om inte skatten levererades. För att överleva ekonomiskt tvingades de till en dubbel ekonomisk avräkning inför hovet i Konstantinopel.⁶⁴

Var Aslan Aga svenskt sändebud till Turkiet?

Även om Aslan Agas ställning hade någon anknytning till osmansk byråkrati, pekar ändå alla tillgängliga dokument på att han aldrig var turkisk ambassadör. Istället tycks han ha varit i svensk tjänst, från sin avresa i maj 1669 till och med sin återkomst och avresa från Sverige igen i februari 1672.

Jag stöder mig här främst brevet från den osmanske storvesiren Achmed Köprillo Pascha till den svenske kungen Karl XI, det brev Aslan Aga tog med sig från sitt besök i Adrianopel 1671:

Efter denna önskan om frid och välfärd och denna ärligt menade hälsning, vilka överbringas på ett sätt som är Eders Majestät värdigt och passande, så att de kan bli en anledning till och en början till äkta kärlek, till närmare bekantskap och till god och ömsesidig vänskap mellan oss och till ett evigt förbund för våra efterkommande, vill vi vänskapsfullt meddela att Edra brev har anlänt, skrivna till vår synnerligen upphöjde, synnerligen ärorike och synnerligen mäktige Herre och Kejsare, härskare över hela jorden och över alla invånare i hela världen – måtte Gud förlänga hans välde ända till uppståndelsens dag! – och att vi även har mottagit de brev som skrivits till oss, Edra vänner, i vilka brev ni uttrycker en hedrande vilja till vänskap och ömsesidig förbindelse med den kejsrerliga och fast byggda Porten (till vilken alla invånare på jorden tar sin tillflykt). I den avsikten har ni som överbringare av Eder skrivelse sänt Aslan, vilken ni försett med oinskränkt fullmakt genom brev försedda med Edert sigill på det att han må kunna förhandla om och sluta avtal om ömsesidig förbindelse och fast fred och fullständigt avlägsna den tidigare fiendskapen, så att på detta sätt Edra handelsfartyg utan något hinder och utan skada skall kunna komma till alla delar av Hans Majestäts välde, såsom alla andra kristna gör, vilka beflitar sig om vänskapen med detta stora och upphöjda imperium. Denna Eder troman utlade för Oss Eder ärliga vilja till vänskap och ömsesidigt förbund och tillkännagav att ni, på grund av ärebetygelsen av vänskap och ömsesidigt förbund, lovar att varje år till Hans Majestäts upphöjda och kejsrerliga Port – sända 40 000 *occa* koppar som hedersgåva. – – –

När vi alltså hade lämnat Edra brev till Majestätet, upptog man där välvilligt dessa och accepterade Edert erbjudande och utfärdade, såsom ni ville, en bekräftelse på ärligt och ömsesidigt vänskapsförhållande. Alltså kan Ni, då ni med Guds hjälp mottagit detta brev, sända er legat, såsom man brukar, med vilken vi kan diskutera avtal och slutande av fred och bekräfta allt med kejsrerligt diplom, enligt gammal sed.⁶⁵

⁶⁴ En svensk adelsman baron Tott som besökte det Osmanska riket och Tartariet 1755 beskriver sina intryck från dessa länder i boken *Strödda underrättelser om Turkarne och Tartarerna* samlade av Baron Tott, Uppsala 1800. Han beskriver (s 107) hur de judiska och kristna ämbetsmännen och skatteindrivarna hade särskilt stor möda att själva överleva med livet i behåll med egna ekonomiska tillgångar inför sultanens och centralregimens krav på ekonomisk redovisning. Detta berodde på att judar och kristna ansågs som dhimmis, minoritetsfolk, som inte kunde hävda sina rättsanspråk inför sultanen på samma vis som rätttrogna muslimer kunde det hos en muslimsk domstol. Denna reseberättelse speglar visserligen förhållanden knappt 90 år senare men det finns orsak att tro att förhållanden i det Osmanska riket inte hade förändrat sig under den tiden eftersom det grundläggande statsbärande systemet inte hade förändrats.

⁶⁵ ”Översättning av brev från den lysande storveziren till den synnerligen upphöjda konungen av Sverige etc., skrivna den 23 augusti år 1667”, TURCICA. Översättning från latin av biträdande professor H. Helander vid Institutionen för klassiska språk vid Uppsala Universitet 1996.

Detta brev säger att Aslan Aga var svenskt sändebud till sultanen med extra-ordinära befogenheter. Han hade rätt att å Sveriges räkning teckna fred och underskriva handelsavtal. Brevet från storvesiren till den svenska kungen är hållet i en hövlig men överlägsen ton, som självfallet väckte förstämning i det svenska rådet. Den latinska översättningen var dessutom dålig. Ytterligare en annan detalj, som antyder Aslan Aga som svenskt sändebud till Osmanska riket, är ett häfte, som han tog med sig från sin resa 1670–1671 till Turkiet. Häftet innehåller en detaljerad ekonomisk avräkning och redogörelse för Aslan Aga och hans delegation under vistelsen i Turkiet, skriven på spanska.⁶⁶ Det iögonfallande med redogörelsen är en avräkning av inköp i staden Smyrna. Detta måste ha sammanfallit med Aslan Agas vistelse i Smyrna efter audiensen hos storvesiren och sultanen i Adrianopel, som den finns beskriven av Aslan Aga själv.⁶⁷ Hade han varit turkisk ambassadör borde avräkningen ha skett på turkiska, som Aslan Aga enligt egna uppgifter behärskade i både tal och skrift.⁶⁸ Avräkningen skulle inte heller ha ställts till Sverige, lika litet som de detaljerade reseberättelserna där de långa tidsödande avbrotten i resan hela tiden motiveras.

De flesta frågor som Lehman/Werblowsky ställer får sitt naturliga svar om Aslan Aga var svenskt sändebud till Turkiet, istället för turkiskt sändebud till Sverige.

Han sålde den dyra guldkedja, som var ämnat som gåva från den svenske kungen till den turkiska sultanen i maj 1669, eftersom han redan då visste att hans traktamenten var för snålt tilltagna. Han sökte upp den svenske legaten Appelboom i Haag för att få ekonomisk hjälp, istället för den judiska församlingen i Amsterdam eftersom han var svenskt sändebud till Turkiet. Detta skulle då svara på frågan om Aslan Agas penningbrist som Lehman och Werblowsky påtalade.

Problemet med denna förklaring är emellertid att det inte finns någon ackreditering i riksregistraturen av Aslan Aga som svensk diplomat. Däremot finns det i 1670 års riksstat, som måste ha planerats redan 1669, anslag angivet för "ambassaden i Konstantinopel".⁶⁹ Var det från detta konto som Aslan Aga fick traktamenten för sin resa 1669–1671? Eller kan det ha varit så att Aslan Aga fick traktamenten ur Magnus Gabriel de la Gardies egen ficka?

Kunde det ha varit så att Aslan Aga for på inofficiellt uppdrag av rikskanslern de la Gardie, att han var Sveriges förste "hovjude"? Försökte Magnus Gabriel de la Gardie lura rådsoppositionen genom att framställa Aslan som turkisk ambassadör när han inte var det?

Rådsprotokollet den 6 juni 1671 visar att De la Gardie kände till att Aslan Aga hade problem med att legitimera sig som "turkisk ambassadör" och att han därför haft svårigheter med att uppbringa de medel som krävdes för att resa till Sverige från Amsterdam. De la Gardie bad därför rådet besluta om att Aslan Aga skulle få traktamenten på svenska kronans bekostnad för resan från Amsterdam till Göteborg. Osäkerheten om Aslan Aga egentligen var turkisk ambassadör tycks också ha legat bakom oppositionens ovilja att ackreditera honom:

⁶⁶ Skrifter till sekreterare Klingstedt 22/11 1671, Handel och sjöfart, RA. Samlingen innehåller även ett fribrev för den svenske skepparen Jöns Barkman.

⁶⁷ "Relation om reesas förättande ...", TURCICA.

⁶⁸ "Brev till Excellensen Magnus Gabriel de la Gardie ...", TURCICA.

⁶⁹ "Kungliga kansliets Ämbets och Tjänstemän. 1:A 1620–1730", s. 76–77, RA.

Herr Sten Bielke säger att Turken inte skall få audiensen hos honom. Herr Rikskanslern säger sig göra tankar om den Abgesandten än de som tidigare varit hitskickade av Tartaren, efter den instruktioner, som de tidigare talat om, ni denne tagit med sig, efter det att han och Göteborg och eljest i landet blivit antagen för en ambassadör, är res intet mer integra och jag ser intet varför han inte må få audience. Reflekterandes därpå att Rålamb blev brukad för en solemne ambassad, medan denna blott icke solemne legat utan utpluckat för att traktera kommerserna.

Herr Gustav Sparre: "Turken borde visa kreditiv för att få audience ... Brahe tycker att man bör bättre observera ceremonierna och curialia mot denne ... Rålamb: Turken inbillar sig att alla kristna furstar äro skyldiga till att bruka civilitet mot honom, men häremot aktar han inte en kristen kung mer än privat person."⁷⁰

Det är anmärkningsvärt att rikskanslerns motivering för att Aslan Aga skulle ackrediteras var att han "eljest i landet blivit antagen för en turkisk ambassadör", inte att han egentligen skulle vara det. Oppositionen sköt även in sig på Aslan Agas judiska börd. Rålamb yttrade: "Jag vet helt visst att denne Turken, som hos oss vill passera för en Ambassadeur, intet annat är en judepojke."⁷¹ Man påminde även om de kostnader hans vistelse i riket medförde.⁷²

Aslan Aga själv kan vi förmoda var ovetande om dessa diskussioner. Han måste emellertid ha känt till att han skickades ut på ett uppdrag som var hemligt och om vars innehåll han intet kunde yppa. Sett ur det perspektivet skulle det alltså inte vara helt korrekt att säga att Aslan Aga skulle ha varit den förste juden i svensk tjänst. Snarare var han den förste svenske hovjuden, en hemlig agent på diplomatiskt uppdrag, okänd för rådet, mindre uppseendeväckande än någon svensk adelsman skulle ha varit ute i Europa och inte för stolt för att falla på knä inför sultanen, dessutom möjlig för De la Gardie att distansera sig från om planen misslyckades. När den fransk-svenska alliansen undertecknades i februari 1672 och den svenska kronan kunde räkna med franska subsidier, blev behovet av kopparexport till Höga Porten mindre. Det var också då som De la Gardie bröt med Aslan Aga, vilken den franske ambassadören f. ö. betecknat som en "krasslare".⁷³

Finns ytterligare material om Aslan Aga i arkiven?

Vid sin ankomst till Sverige i oktober 1671 hade Aslan Aga med sig brev som förblev översatta på grund att det inte fanns någon translator. Sedan rådet tagit del av Gamotskys latinska översättning av storvesirens brev och irriterats över dess överlägsna ton, antecknades det till i protokollet:

⁷⁰ Rådsprotokoll 20/10 1671.

⁷¹ Rådsprotokoll 16/10, 7/11 1671.

⁷² Rådsprotokoll, 20/11 1671, Franc: "Herr Claes Rålamb's påminte om den Turkiske Gesandten som ligger här onödigt och förtärer penningar begierandtes att han måtte härifrån expedieras." Klingstedt fortsätter att tala om fördelar med den turkiska handeln och dess fördelar. Tot: "Det är bäst att utan dröjsmål expediera honom till dess man en annan tid får bättre lägenhet till denna commercien. Men det är snart att hazardera ett lyckat kapital på den orten men bättre är att bråka på andra orter."

⁷³ Jfr Fahlborg, s 77.

Varföre och största delen av senaten hålla på den meningen, att man det tillbaka skicka skall. Canslern ville fuller heller inte att något skulle ske som voro förklenseligt för KMt eller i någon måtto förringande dess respect, man tycktes allenast vänta med resolution i dennes saken innehålla må, dess man hade transeleterade de övriga breven, den Abgesandten skrivit hade och hållt det som han säger vara från Turkiske Keysaren självt.⁷⁴

Det skall alltså även ha funnits ett brev från sultanen till den svenske kungen. Detta brev kan fortfarande finnas kvar på RA. Vi vet nämligen att det finns ööversatta brev som tillhört Aslan Aga där, vilka är skrivna på turkiska med arabiska skrivtecken. Om det finns där kanske en kopia av brevet skulle kunna uppspåras i arkiven i Istanbul.

Kan det vara så att detta brev direkt från den osmanske sultanen till den svenske kungen skulle kunna ge slutgiltig klarhet i historien om Aslan Aga? Det var inte ovanligt på den tiden att judiska sändebud, som skickats på diplomatiska uppdrag till det kristna Europa från muslimska länder fick bosätta sig i det land dit de kom och därefter i sin tur skickas ut av sina kristna furstar eller monarker på diplomatiska uppdrag. Var det detta Aslan Aga gjorde när kom till Sverige 1669 som tatariskt sändebud? Jag tror det.

Skulle detta ha varit fallet skulle vi komma ytterligare en bit på vägen med att besvara frågan om Moshe ben Jehuda Bebri och Aslan Aga var en och samma person. Vore det inte ett uppdrag för en driftig turkolog att översätta dessa återstående texter till svenska?⁷⁵ Det är nämligen svårt att tro att Moshe ben Jehuda Bebri fick en epitaf på sin gravsten som var en lögn. Mysteriet kring Aslan Aga tycks snarare fördjupas.

⁷⁴ RA, Rådsprotokoll 27/10 1671.

⁷⁵ Med detta vill jag rikta en uppmaning och en varm hälsning till fil lic Elzbieta Swiecicka vid institutionen, afro-asiatiska språkinstitutionen, Uppsala, utan vars hjälp och handledning denna artikel aldrig blivit till. Efter dess färdigställande publicerade hon "Den diplomatiska trafiken mellan Sverige, Tartariet och Osmanska riket från Gustav Vasas tid till Karl XII", *Den nordiska mosaiken. Humanistdagarna 1997*, genom vilken händelserna kring Aslan Aga sätts in i ett historiskt sammanhang.

Nyfunnet kontrakt med gammal bildhuggare

Av Inga von Corswant-Naumburg

När man i arkiv och bibliotek söker efter speciella dokument händer det, någon enstaka gång, att något ännu bättre än det man söker kommer fram. Riksarkivets släktarkiv innehåller många oväntade dokument, som ännu inte uppmärksamats i forskningssammanhang. I mitt sökande efter begravningsräkenskaper i dessa släktarkiv fann jag ett kontrakt, som ger svar på många för min forskning aktuella frågor.¹

Det tvåsidiga dokumentet i det Kantzowska arkivet hade skrivits under vintern 1680.² Det visade sig vara ett kontrakt mellan ett sterbhus och en bildhuggare, där arbetet som den senare skulle utföra, gällde tillverkningen av huvudbaner och anvapen för en av Sveriges generalguvernörer, som avlidit några månader tidigare.

Det var Petter Rooback som företrädde den framlidne generalguvernören, friherren Gustaf Soop af Limingos sterbhus. Gustaf Soop var född på Mälsåker i Södermanland 1624 och kom genom giftermål med en släkting att även äga Stjärnsunds gård i Närke.³ Soop innehade landshövdingeposten över Närke och senare även över Värmland. Han tillhörde rikets råd och blev senare generalguvernör över riksänkedrottningen Hedvig Eleonoras underhållsländer. Efter en innehållsrik levnadsbana avled Gustaf Soop i Stockholm den sista november år 1679. Då hade redan hans andra hustru avlidit och efterlevande var de fyra barnen mellan sjuotton och tjugio år från hans första gifte.

Den tidigare omnämnde Petter Rooback skriver således å sterbhusets vägnar ett kontrakt med bildhuggaren Nicolaus Enander angående ett huvudbaner och sexton anor som skall användas vid begravningsceremonierna för Gustaf Soop. Begravningen skedde troligen i Stockholm medan gravsättningen genomfördes i familjens eget gravkor i Askersunds Landsförsamling kyrka där hans andra hustru, Christina Soop, gravsatts 1678.

Datum för kontraktet är den 13 februari 1680 och det undertecknas i Stockholm av både Petter Rooback och Nicolaus Enander, vilka skriver sina namnteckningar längst ned på dokumentets första sida. Det är en mycket tydlig och elegant signatur som bildhuggare Enander signerar med nederst till höger på papperet!

¹ Min forskning gäller huvudbaner och anvapen under svensk stormaktstid. Ett sätt att finna bildhuggare som har tillverkat dessa föremål är att söka efter en notering bland utgifterna i samband med begravingar av adelsmän. Utgångspunkten är ofta ett bevarat huvudbaner utfört för någon adlig ätt. Det finns några föremål av samma typ även för icke nobiliserade, men dessa släkter lämnar sällan så utförliga arkiv efter sig

² Kantzowska arkivet, E 4377 (38), s. 28. RA.

³ G. Elgenstierna, *Den svenska adelns ättartavlor VII*, s. 368.

Inga von Corswant-Naumburg, f. 1945, FK, doktorand i konstvetenskap vid Stockholms universitet. Hon arbetar med en avhandling om huvudbaner och anvapen under svensk stormaktstid.

Arbetet skall vara färdigt till den 1 maj. Vid det första omnämmandet av datum följs det av orden *näst kommandhe*, vilket för oss är något tvetydigt, men troligen innebär det fortfarande år 1680 inte 1681. Längre fram i kontraktet skriver Rooback *oss till forskrifven tijdh d 1 Majj hafwa färdigt*, utan årtal. Dödsdatum för Gustaf Soop var den 30 november 1679 och själva begravningen bör ha planerats till våren eller sommaren 1680. Jag har hittills inte funnit några uppgifter om när begravningen skedde då likpredikningen, som brukar innehålla uppgift om datum, saknas.

Ersättningen för bildhuggarens arbete sätts till sjuhundra daler kopparmynt. Det är en normal kostnad för arbeten av denna typ i slutet av 1600-talet. Summan skall enligt kontraktet betalas ut i två omgångar. Först skulle Enander få trehundra daler medan resterande fyrahundra daler utbetalades när vapensköldarna var helt färdiga. På sida två i dokumentet har han kvitterat både summorna. Den första utbetalningen erhöll Enander redan den 20(?) februari 1680, medan den andra kvitteringen är odaterad.

Kontraktet innehåller tydliga formuleringar och uppgifter angående huvudbanerets utseende. Dels får Enander utföra arbetet *medh gifne afritningh*. Dels skall föremålen vara utarbetade enligt *bästa bruuk och maner*. Och sedan en för denna typ av kontrakt märklig formulering, vapnen förväntas bli försilvrade och förgyllda *så wähl om inte betre än Sahl. Höghwählborne Herr Erich Flemming är gjort blifwar*.

Dessa rader ger oss upplysningen om att bildhuggaren fick en ritning, en förlaga på det Soopska vapnet, att arbeta efter. Förlagan har tillhandahållits av sterbhuset. Den heraldisksk korrekta vapenritningen var tydligen inte något som förväntades att bildhuggaren skulle kunna skaffa fram eller rita.

Nästa mening ger intressanta upplysningar om det sociala samspelet mellan jämställda ätter i stormaktstidens rangstyrda samhälle. Rooback hade tydligen uppgifter om, eller visste hur det Flemingska huvudbaneret var utformat och färgsatt när han formulerade kontraktet.

Erich Fleming af Lais avled den nittonde april 1679 och begravningsceremonien genomfördes i Storkyrkan i Stockholm. Jordfästningen sker i Sorunda kyrka i Södermanland.⁴ Exakt datum för begravningen och processionen när huvudbaneret kom till användning finns inte. Likpredikan för Erich Fleming anger endast året 1680.⁵ Rooback anser att Gustaf Soops huvudbaner helst skall vara finare än Flemings, gärna med mer guld och silver. Och det ålåg alltså Enander att ordna med målning, försilvring och förgyllning av vapnet förutom själva bildhuggeriarbetet. Nicolaus Enander hade redan 1676 beviljats tillstånd att arbeta inom båda dessa yrken vilket tillhörde ovanligheterna.⁶

Ytterligare något som ger oss en viss föreställning om skeendet och ceremonien när en högadlig begravning genomfördes på sextonhundratalet, är att huvudbaneret och de sexton anvapnen för Gustaf Soop finns bevarade än i dag och dessutom är i gott skick. Den Soopska vapenserien finns uppsatt till vänster framme i det Soopska gravkoret i Askersunds Landskyrka i Närke. Huvudbaneret omges av anvapnen och alla vapensköldar har bevarade bärstänger.

⁴Elgenstierna, II, s. 741.

⁵C. Carlsson, *Likpredikan för Erich Fleming af Lais*, Västerås 1680. KB.

⁶G. Axel-Nilsson, *Dekoratív stenhuggarkonst i yngre vasatid*, Lund 1950, s. 395.

Erich Flemings huvudbaner finns i Sorunda kyrka tillsammans med ett praktfullt marmorepitafium, vilket utfördes före hans död av skulptören Nicolas Millich.⁷

Det står inte direkt skrivet i det funna kontraktet att Nicolaus Enander skulle ha tillverkat båda vapensköldarna. Rooback hänvisar endast till utseendet av det Flemingska huvudbaneret. Men ett studium av och en jämförelse mellan de båda banererna visar att likheten är påfallande. Och slutsatsen av en bildanalys blir att Enander även tillverkat huvudbaneret för Erich Fleming.⁸

Ett kontrakt som det nyfunna Soopska dokumentet ger åtskillig viktig information, som inte tidigare varit känd för vår tid. Det är ny kunskap om vem som var bildhuggare till dessa föremål. Vi ser även hur beställaren framför sina synpunkter angående utseende på det beställda huvudbaneret och vad som uppfattades som speciellt väsentligt enligt tidens uppfattning.

Här nämns även att Enander skall utföra arbetet efter ritning som tillhandahålles av sterbhuset. Däremot vet vi inte vem som utförde denna förlageritning till huvudbaneret för den friherrliga ätten Soop af Limingo. Det bör ha varit någon som var bekant med den heraldiska problematiken. Denne har dock felaktigt placerat adliga kronor på och mellan hjälmarna istället för friherrliga kronor.

Vi får även veta hur mycket ett arbete av denna typ betingar, liksom hur betalningen fördelas. Men det väsentligaste är ändå att det går att fastställa att en av de svenska bildhuggarna under sextonhundratalets senare hälft kan bindas till ytterligare några föremål. Föremål som härigenom får ett större värde eftersom de kan fungera som likar vid attribuering av andra bildhuggeriarbeten.

Bildhuggaren Nicolaus Enander tillhör de hantverkare som är relativt väl dokumenterade.⁹ Han föddes i Jönköping och kom som styvson till Johan Werner d y, vilken arbetade för Per Brahe d y. Werner kunde med hjälp av sina kontakter ordna arbete åt Enander som bildhuggare både i Finland och sedermera vid amiralitetet i Stockholm.¹⁰

Dessutom arbetade Enander med att tillverka altartavlor till Nikolaikyrkan och Alla Helgona kyrkan i Nyköping i Södermanland.¹¹ Den sistnämnda kyrkan har fortfarande kvar sin stora och rikt utsmyckade altartavla, som Enander tillverkade. Snideriarbetena är här stilmässigt ålderdomligare än på de huvudbaner som tillverkades sex år senare. Bildhuggaren hade således inte fastnat i ett manér utan anammat nya former och typer av sniderier.

Enander var en något egensinnig hantverkare vilket framkommer vid olika tillfällen. Han opponerar sig mot de vanliga skråreglerna och går utanför vad som allmänt gäller inom yrket. Beträffande arbetet med altartavlan i Alla Helgona kyrkan i början av 1670-talet, visar ett protokoll från kämnersrätten att han blivit stämd av snickareämbetet eftersom han använt sig av hyvel i sitt arbete vilket inte var tillåtet för en bildhuggare.¹²

⁷ R. Bennett, I. Wadström, I. Wilcke-Lindqvist. *Sv. Ky., Södermanland III, Sorunda*, Sthm 1972, s. 97 f. Felaktigt årtal anges här för Erich Fleming, det skall vara 1679.

⁸ En konstvetenskaplig stilanalys hör inte hemma i detta sammanhang då en sådan skulle bli alltför omfattande, frågan tas däremot upp i min kommande avhandling angående huvudbaner och anvapen.

⁹ G. Axel-Nilsson a. a.

¹⁰ W. Nisser, Per Brahe d y:s "Hofkonterfejare", *Meddel. Från Norra Smålands Fornminnesför. IX*, Jönköping 1929, s. 36 f.

¹¹ I. Schnell, *Kyrkorna i Södermanland*, Nyköping 1965, s. 114.

¹² a. a.

Genom det nyfunna kontraktet i RA angående tillverkning av huvudbaner och anvapen för Gustaf Soop, kan vi således med visshet räkna in ytterligare ett arbetsfält där Nicolaus Enander var eftersökt på grund av sin färdighet som bildhuggare.

Skandinavism i praktiken – De nordiska konstnärernas sammanslutningar i Rom

Av Lennart Pettersson

Det finns en rad olika aspekter på hur skandinavismen fått inflytande på konsten men även omvänt, hur konsten har befordrat skandinavismen.¹ Det kan gälla enskilda konstnärers förhållningssätt till den skandinavistiska rörelsen, olika konstverk eller byggnader som gjordes med en uttalad skandinavistisk eller nationalistisk mening eller som senare fått stå för sådana uttryck och idéer. Vidare kan ämnet, skandinavismen och konsten, behandlas utifrån hur konstnärer slutit sig samman i grupper där skandinavismen kan ha legat till grund för sammanslutningen. Naturligtvis behöver dessa organisationer eller sammanslutningar inte vara rena konstnärsföreningar, utan kan lika gärna vara allmänna föreningar där konstnärer utgjorde en del av medlemmarna.

Denna uppsats ägnas det senare området applicerat på de olika mer eller mindre fast organiserade sammanslutningar av nordiska konstnärer i Rom under första delen av 1800-talet. Jag behandlar även hur de skandinaviska konstnärerna förhöll sig till de tyska konstnärerna i Rom. Detta har aktualitet idag, inte minst med tanke på utställningen ”Skandinavien och Tyskland 1800–1914: Möten och vänskapsband” som hölls på Nationalmuseum i Stockholm under våren 1998.²

¹ Jag kommer inte att försöka förklara vad skandinavismen var för slags politisk åskådning eller rörelse i denna studie. För den politiska kontexten se exempelvis Åke Holmberg, *Skandinavismen i Sverige: Vid 1800-talets mitt (1843–1863)*, diss., Göteborg, 1946 eller det specialnummer av tidskriften *Den Jyske Historiker* som behandlar nordiskt samarbete, ”De nordiske fællesskaber”, i *Den jyske historiker*, Nr. 69–70, 1994. Om skandinavismen och konsten se Bo Grandien, *Rönndrövans glöd: Nygoticistiskt i tanke, konst och miljö under 1800-talet*, Nordiska museets handlingar 107, Stockholm, 1987, och för de litteraturhistoriska aspekterna se Jöran Mjöberg, *Drömmen om sagatiden I–II*, Stockholm, 1967–1968.

² Till denna utställning finns den mycket omfattande katalogen *Skandinavien och Tyskland 1800–1914: Möten och vänskapsband*, Nationalmuseum Stockholm 27 februari–24 maj 1998, Nationalmusei utställningskatalog 599, eds., Bernd Henningsen, Janine Klein, Helmut Müssener och Solfrid Söderlind, Berlin, 1997.

Lennart Pettersson, FK, f. 1966, doktorand vid Institutionen för konstvetenskap, Umeå universitet. Arbetar med en avhandling om Konstnärsgillet och dess verksamhet 1846–1854. Var under läsåret 1995/96 stipendiat vid Svenska institutet i Rom och arbetade där med den svenske skulptören Bengt Erland Fogelbergs verksamhet i Rom. Den föreliggande uppsatsen var ett paper på konferensen ”Nordsaga 97 – Nordisk identitet i 1000 år: Fra Lindesfarne til Lillehammer” vilken hölls i Reykjavík 8–14 oktober 1997.

Resandet till Italien

Resandet till Italien och Rom har en mycket längre historia än den tidsperiod jag uppehåller mig vid i den här uppsatsen. Målen och syftena med resorna har varierat starkt över tid. Under medeltid och tidigmodern tid var det bildningen vid de italienska universiteten, främst Bologna som hägrade, medan andra reste till Rom då det var en av kristenhetens främsta städer. Från år 1300 firades vart 50:de år som jubelår och stora skaror pilgrimer sökte sig då till Rom.³

En ny form av resande tog form under det tidiga 1600-talet då de härskande klasserna satte upp Italien som sitt främsta resmål. Grunden till detta var att de var starkt influerade av italiensk konst, kultur och vetenskap. Efterhand blev resorna utbildningsresor där unga ädlingar tillsammans med en pålitlig informator reste för att skaffa sig kunskaper och kontakter, viktiga för deras kommande verksamhet. Resandet ökade under 1700-talet, inte minst efter återupptäckterna av de antika städerna Pompeji och Herculaneum, 1738 respektive 1748.⁴

Vad det gäller konstnärernas resande till Italien ökade det markant från mitten av 1700-talet. Det instiftades också stipendier för att lovande unga konstnärer skulle kunna resa till Italien och studera antika och senare tiders förebilder till vad de själva arbetade med.⁵ Detta var av största vikt då konsten under denna period hämtade sina viktigaste förebilder i antiken och senare tiders italienska konst, och då de nordiska länderna låg långt från vad som ansågs vara kulturens centrum. De nordiska konstnärernas resande till Italien kom att fortsätta med obruten kraft fram emot mitten av 1800-talet, då istället akademien i Düsseldorf kom att utöva den största dragningskraften för de nordiska konstnärerna.⁶

Trots att Rom hade fått konkurrens som det främsta resmålet för de nordiska konstnärerna kunde den tyska konsttidningen *Kunstblatt* 1845 rapportera att det fanns 405 utländska konstnärer i Rom. Den största gruppen var de 158 tyskarna. Från de nordiska länderna fanns det 51 danskar samt 15 svenskar och norrmän. Detta ska jämföras med att det samtidigt, enligt samma tidning, fanns 542 italienska konstnärer i Rom.⁷ De utländska konstnärerna stannade kortare eller längre tid i Rom och organiserade sig då i mer eller mindre fasta grupperingar. Dessa grupperingar följde ibland nationsgränserna och var ibland gränsöverskridande ur nationalitetshänseende.

³ Anna-Greta Wahlberg, *Svenska konstnärers väg till antiken 1755–93: Jean Eric Rehn, Johan Pasch, Georg Fröman, Erik Palmstedt och Gustaf af Sillén på studieresor till Italien*, diss., Stockholm, 1977, s. 9–10.

⁴ Cesare de Seta, "Grand Tour: Il fascino dell'Italia nel XVIII secolo", i *Grand Tour: Il fascino dell'Italia nel XVIII secolo*, ed., Andrew Wilton & Ilaria Bignamini, Palazzo delle Esposizioni, Roma, 5 febbraio–7 aprile 1997, Milano, 1997, s. 17–18.

⁵ Wahlberg, s. 10.

⁶ Om Düsseldorf och de skandinaviska konstnärerna, se Magne Malmanger, "Düsseldorf-Skolen og dens norske malere", i *Skandinavien och Tyskland 1800–1914: Möten och vänskapsband*, Nationalmuseum Stockholm 27 februari–24 maj 1998, Nationalmusei utställningskatalog 599, eds., Bernd Henningsen, Janine Klein, Helmut Müssener och Solfrid Söderlind, Berlin, 1997, s. 305–312, Eva-Lena Bengtsson, "Svenskarna och Düsseldorf", i *Skandinavien och Tyskland 1800–1914: Möten och vänskapsband*, Nationalmuseum Stockholm 27 februari–24 maj 1998, Nationalmusei utställningskatalog 599, eds., Bernd Henningsen, Janine Klein, Helmut Müssener och Solfrid Söderlind, Berlin, 1997, s. 313–319 och Peter Nørgaard Larsen "Danske kunstnere i Düsseldorf – Düsseldorf i dansk kunst", i *Skandinavien och Tyskland 1800–1914: Möten och vänskapsband*, Nationalmuseum Stockholm 27 februari–24 maj 1998, Nationalmusei utställningskatalog 599, eds., Bernd Henningsen, Janine Klein, Helmut Müssener och Solfrid Söderlind, Berlin, 1997, s. 320–323.

⁷ *Kunstblatt*, Nr. 22, Dienstag den 18 März 1845, s. 92.

Utländska konstnärssammanslutningar i Rom

Det sociala livet bland de utländska konstnärerna i Rom var speciellt av flera olika orsaker. De konstnärer som reste till Rom hade ofta rekommendationsbrev till landsmän som redan var där och kunde ta på sig att visa den nyanlände tillrätta, hjälpa till att finna bostad och kanske även stå för viss ekonomisk hjälp. Detta gjorde att man som ny konstnär i Rom snabbt knöts upp i en nationell gemenskap. En annan viktig faktor är den frihet konstnärer kunde åtnjuta då de vistades en längre tid utanför de inhemska akademiernas kontroll.⁸ Av detta följer att man odlade en egen form av gemenskap, kanske mindre styrd än vid hemlandets hierarkiskt uppbyggda akademier, i varje fall annorlunda.

Under 1700-1800-talen började en ny form av umgänge att växa fram. Denna byggde på intressegemenskap istället för social gemenskap, med andra ord umgicks man över sociala gränser på ett annat sätt än tidigare. Detta, precis som friheten för konstnärerna, blev extra tydligt utomlands då den sociala kontrollen inte fungerade på samma sätt. Dessutom var det inte lika utmanande att umgås över de sociala barriärerna som i hemlandet då det förvisso inte var alla som reste till Rom utan i det närmaste alla tillhörde samhällets övre skikt. Detta sätt att umgås tog sig uttryck i bland annat gemensamma utflykter eller läsecirklar där personer ur olika samhällsgrupper deltog.⁹

På sätt och vis kan man säga att samtidigt som man i Rom sökte friheten från hemlandets krav och konventioner för att kunna utveckla sin individualitet sökte man tryggheten i den egna gruppen.

Den danska konstnärgruppen

Den för de danska konstnärerna viktigaste personen var skulptören Bertel Thorvaldsen. Han kom till Rom 1797 och återvände till Danmark 1838. Under denna period kom han att bli nyklassicismens kanske främste skulptör. Det faktum att Thorvaldsen var en framstående konstnär och att han dessutom var i Rom under så lång tid gjorde att det bildades en krets av konstnärer kring honom. Dessa var både danskar och konstnärer av andra nationaliteter. Thorvaldsen bodde under större delen av sin tid i Rom i Casa Buti.¹⁰ Detta var något av ett konstnärspensionat och han levde här tillsammans med bland andra tyskarna Christian Daniel Rauch, bröderna Wilhelm och Rudolf Schadow, Emil Wolff samt danskarna Ernst Herman Freund och Christoffer Wilhelm Eckersberg.

⁸ Se vidare, Rainer Schoch, "Rom 1797: Fluchtpunkt der freiheit", i *Künstlerleben in Rom: Bertel Thorvaldsen und seine deutschen Freunde*, Germanisches Nationalmuseum Nürnberg, 1 Dezember 1991 bis 1 März 1992, Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, Schloss Gottorf, Schleswig, 22 März bis 21 Juni 1992, eds. Gerhard Bott & Heinz Spielmann, Nürnberg, 1991, s. 17-23.

⁹ Ursula Peters, "Das Ideal des Gemeinschaft" i *Künstlerleben in Rom: Bertel Thorvaldsen und seine deutschen Freunde*, Germanisches Nationalmuseum Nürnberg, 1 Dezember 1991 bis 1 März 1992, Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, Schloss Gottorf, Schleswig, 22 März bis 21 Juni 1992, eds. Gerhard Bott & Heinz Spielmann, Nürnberg, 1991, s. 160-162

¹⁰ Bjarne Jørnæs, "Von Trinità dei Monti zur Piazza Barberini" i *Künstlerleben in Rom: Bertel Thorvaldsen und seine deutschen Freunde*, Germanisches Nationalmuseum Nürnberg, 1 Dezember 1991 bis 1 März 1992, Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, Schloss Gottorf, Schleswig, 22 März bis 21 Juni 1992, eds. Gerhard Bott & Heinz Spielmann, Nürnberg, 1991, s. 85.

Ditlef Blunck, *La Genzola*, 1837, Thorvaldsens museum Köpenhamn, foto Thorvaldsens museum.

Casa Buti låg nära det berömda Café Greco, vilket var en viktig samlingspunkt för de utländska konstnärerna och dit man kunde ha sin post adresserad.¹¹ Omtalat är också umgänget på hosterierna där La Genzola var de danska konstnärernas särskilda träffpunkt.

Thorvaldsen var inte bara en centralfigur för konstnärerna på det sociala planet utan även konstnärligt. Hans ateljé vid Piazza Barberini kom att vid sidan av den påvliga Accademia di S. Luca och den franska akademien i Villa Medici utgöra ett viktigt lärosäte för skulptörer. Som exempel kan nämnas att Thorvaldsen hade inte mindre än 50 tyska elever eller medhjälpare under sina år i Rom.¹²

1832 togs de första stegen att formalisera det sociala livet bland de nordiska konstnärerna. De danska konstnärerna grundade då ett bibliotek till vilket det samlades in böcker i Danmark. Detta bibliotek var öppet även för svenskar och norrmän och var en av grundstenarna till den senare startade Skandinaviska föreningen.¹³

De tyska konstnärerna

Jag har tidigare nämnt att den största gruppen av utländska konstnärer var den tyska gruppen. Då de var flest till antalet så var med all säkerhet deras göranden

¹¹ Hans Edvard Nørregård-Nielsen, "Om de danske kunstnere i Rom", i *Rom er et fortryllet bur: Den gyldne epoke for skandinaviske kunstnere i Rom*, eds. Tue Ritzau & Karen Ascani, København, 1982, s. 86.

¹² Harald C. Tesan "Deutsche Bildhauer bei Thorvaldsen in Rom", i *Künstlerleben in Rom: Bertel Thorvaldsen und seine deutschen Freunde*, Germanisches Nationalmuseum Nürnberg, 1. Dezember 1991 bis 1. März 1992, Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, Schloss Gottorf, Schleswig, 22. März bis 21. Juni 1992, eds. Gerhard Bott & Heinz Spielmann, Nürnberg, 1991, s.259–277.

¹³ Nørregård-Nielsen, s. 96–97.

och låtanden av stor betydelse även för konstnärer av andra nationaliteter. Av gruppens storlek följer att det knappast kan ha varit frågan om en grupp utan snarare ett konglomerat av undergrupper. Det är inte min avsikt att här i detalj försöka beskriva utvecklingen för den tyska konstnärskolonien men jag vill peka på några fakta som är av betydelse för förståelsen av den tyska konstnärgruppen och hur denna kan ha påverkat de skandinaviska konstnärerna.

Den kanske viktigaste undergruppen bland de tyska konstnärerna var de så kallade Nazarenerna. Dessa hade formerat sig i Wien 1809, och sökte efter vad de ansåg vara en "sann" konst där de tog avstånd från akademierna och den där rådande klassicismen för att istället vurma för tysk medeltidskonst och den italienska ungrenässansen. De verkade från 1810 i Rom där de levde ett relativt slutet liv på klostret S. Isidoro. Som grupp isolerade man sig från andra utländska konstnärer genom sin religiösa framtoning och sin nationalism, vilken ökade efter Napoleonkrigen. Gruppen upplöstes efter 1820 då flera av dess medlemmar återvände till Tyskland.¹⁴

Under det tidiga 1800-talet existerade det relativt informella sällskapet Ponte Molle med namn efter bron Ponte Milvio just norr om Rom. Det går inte att säga exakt när föreningen grundades, men det finns en relativt god bild av verksamheten. Denna bestod dels av att hälsa nya konstnärer välkomna vid Ponte Milvio, och ge de som lämnade Rom en avskedshälsning, dels av att anordna fester och då framförallt de årligen återkommande utflykterna till grottorna vid Cervaro.¹⁵ Från början var Ponte Molle uteslutande för tyskar men öppnades senare även för andra nationaliteter.¹⁶ Åren 1832–34 var föreningen åter sluten för andra än tyskar med det undantaget att danskar kunde vara medlemmar då de inte betraktades som utlänningar av tyskarna.¹⁷

Vid sidan av Ponte Molle fanns det från 1815 också en kassa för ekonomiskt stöd åt tyska konstnärer i Rom, vilken grundades och administrerades av konstnärerna själva.¹⁸ Denna och Ponte Molle gick efter hand upp i den 1845 grundade Deutsche Künstlerverein. Precis som Ponte Molle var Deutsche Künstlerverein menad att bara vara för tyskar och hade diplomatiskt stöd för detta.¹⁹ Nästan direkt efter grundandet öppnades dock föreningen för danskar, svenskar och norrmän, och holländare.²⁰ Deutsche Künstlervereins verksamhet bestod i att anordna fester och utställningar, prenumerera på tyska tidningar och hålla ett bibliotek samt att administrera kassan för hjälp åt tyska konstnärer i ekonomiskt trångmål. Regelbundet samlades 50–100 medlemmar på föreningens möten.²¹

Som vi har sett så vacklade de tyska konstnärernas olika organisationer mellan slutenhet och öppenhet gentemot andra nationaliteter. Det är ingen tillfällighet att

¹⁴ Stig Miss, "Nazarenerna i Rom", i *Kunst og liv i Thorvaldsens Rom*, eds. Bjarne Jørnæs, Torben Melander & Stig Miss, Thorvaldsens museum København 2 september–1 november 1992, København, 1992, s. 61–66.

¹⁵ Friedrich Noack, *Deutsches Leben in Rom 1700 bis 1900*, Stuttgart und Berlin, 1907 s. 239–240.

¹⁶ *Ibid.*, s. 238.

¹⁷ *Ibid.*, s. 254–255.

¹⁸ Elena di Majo, "Cronologia", i *Franz Ludwig Catel e i suoi amaci a Roma: Un album di disegni dell'ottocento*, Galleria Nazionale d'Arte Moderna, Roma, 25 ottobre 1996–26 gennaio 1997, ed. Elena di Majo, Roma, 1996, s. 73.

¹⁹ Noack, s. 274.

²⁰ Protokoll für Deutsche Künstlerverein, 29 november 1845, Bibliotheca Hertziana, Rom.

²¹ Noack, s. 274–282.

de var mer nationellt inriktade vid tiden för Napoleonkrigen eller försöken att ena Tyskland i slutet av 1840-talet. Det är också vid de tillfällen som tyskarna stänger ute andra nationaliteter som dessa i sin tur organiserar sig självständigt. Jag har redan tidigare nämnt att det danska biblioteket grundades 1832, just i en period av tysk slutenhet.

De svenska konstnärsgруппerna i Rom

Ser vi till hur de svenska konstnärerna i Rom slöt sig samman under första halv-an av 1800-talet går det att urskilja två centra, grupperade kring två olika konstnärer. Precis som de danska konstnärerna vilka hade sin centralpunkt i Bertel Thorvaldsen är det här frågan om två skulptörer: Johan Niklas Byström och Bengt Erland Fogelberg.²² Att dessa konstnärer blev centralfigurer berodde inte på att de var skulptörer utan på att de var de mest framgångsrika av de svenska konstnärerna bosatta i Rom och att de var de svenska konstnärer som var verk-samma längst tid i Rom. Byström var bosatt i Rom från 1810 till 1848 och Fogelberg från 1821 till 1854.

Gustaf Söderberg, Villa Malta i Rom, 1819, Nationalmuseum Stockholm, foto Statens Konstmuseer.

Johan Niklas Byström bodde under perioden 1818–1828 på Villa Malta och hans bostad var då den givna samlingspunkten för de svenska konstnärerna. Byström upplät här rum åt svenskar på kortare eller längre besök i staden, exempelvis bodde målaren Hjalmar Mörner hos Byström under alla sina tio år i staden. Byström försökte hjälpa svenskar som kom till Rom att bli hemmastadda i staden och hjälpte dem även ekonomiskt.²³ När Per Daniel Amadeus Atterbom skulle

²² Om Byström och Fogelberg kommer jag att publicera en uppsats i Konsthistorisk tidskrift. Denna uppsats är antagen för publicering men har ännu inte givits ut. Troligen kommer den ut hösten 1998.

²³ Margareta Winqvist, "Svenska konstnärsgруппer i Rom", i *Rom er et fortryllet bur: Den gyldne epoke for skandinaviske kunstnere i Rom*, eds. Tue Ritzau och Karen Ascani, København, 1982, s. 201–206.

resa från Rom fick han ett bidrag av Byström på 50 scudi för att klara resan.²⁴ Ett stående inslag i det sociala livet på Villa Malta var festerna och Bernard Elis Malmström berättar att om man ville stå sig väl hos Byström så skulle man dricka ikapp med honom.²⁵

Under 1830- och 40-talen övertog Bengt Erland Fogelberg den roll som Byström hade haft som centralfigur för de svenska konstnärerna i Rom.²⁶ Anledningarna till detta var flera men viktigast bör ha varit att Fogelberg haft stora konstnärliga framgångar i hemlandet och detta, i varje fall till en del, på Byströms bekostnad.

Fogelbergs kanske största och mest bestående insats för svenskarna i Rom var initiativet till ett svensk bibliotek. När Fogelberg 1845 gjorde sitt första besök i Sverige sedan ankomsten till Rom 1821 försökte han genom en insamling och genom att tala med förlag och författare få till stånd boksamling för Romsvenskarnas räkning.²⁷ I februari 1854, ett drygt halvår innan Fogelberg dog, grundades det gemensamma nordiska biblioteket i Rom i Fogelbergs frånvaro. Man valde en styrelse för biblioteket där Fogelberg ingick tillsammans med danskarna, konsuln Johan Bravo och biskopen Johannes Claussen. Man saknade lokal att hysa böckerna, och Fogelberg blev brevlades tillfrågad om han kunde ha biblioteket hos sig.²⁸

Redan tidigare hade det Fogelbergska hemmet varit platsen för den svenska boksamlingen. Egron Lundgren skriver i sin reseberättelse från Rom att svenskarna ofta träffades hos Fogelberg för högläsning ur någon av de böcker som Fogelberg skaffat i Sverige. Denne hade också låtit inreda en del av sin ateljé med gymnastikredskap där de svenska konstnärerna kunde träna. Utifrån det mer formaliserade sällskapslivet med litteraturaftnar och gymnastik föddes idén om en skandinavisk välgörenhetsförening. Dess främsta uppgift blev att hjälpa utblottade nordbor med pengar till hemresan.²⁹ Även i denna förening kom Fogelberg att utgöra en av de ledande. Den grundades 1843 under namnet ”Skandinavernes förening till understöd av landsmän i Rom”. Fogelberg, Lundgren, Bravo och den danske målaren Albert Küchler utgjorde den första styrelsen.³⁰

²⁴ Bengt Lewan, *Drömmen om Italien: Italien i svenska resenärers skildringar från Atterbom till Snoilsky*, diss., Lund, 1966, s. 43.

²⁵ *Ibid.*, s. 96–97.

²⁶ Bengt Erland Fogelberg fick en rad brev där personer tackade honom för att han hade visat dem tillrätta i staden. Se vidare Karin Melin, *Från götisk novantik till realism: Studier i Bengt Erland Fogelbergs liv och verksamhet i Rom 1821–1854*, Licentiatavhandling framlagd inför Konsthistoriska seminariet vid Stockholms högskola, höstterminen 1958, s. 85–87.

²⁷ Winqvist, s. 210.

²⁸ Skandinaviska föreningen i Roms arkiv, Protokoll över Skandinaviska föreningens generalförsamling 13 februari 1854, D. 1., Rom. Om den danske konsuln Johan Bravos betydelse för den skandinaviska kolonien i Rom se, Martha Testa, *Johan Bravo: En skandinav i Rom*, Lyngø, 1993.

²⁹ Egron Lundgren, *En målares anteckningar: Utdrag ur dagböcker och bref, Italien och Spanien*, Stockholm, 1870, s. 61–62.

³⁰ Skandinaviska föreningen i Roms arkiv, Protokoll över Skandinavernes förening till understöd av landsmän i Rom, B. 2. och B. 5., Rom.

Skandinavier i Rom vintern 1855–56, Det Kongelige Bibliotek Köpenhamn. Fotografiet troligen taget av Peter Th. Boyesen. Övre raden: Johannes Clausen, Julius Olavus Middelthun, "Knudsen", "Bech", Peter Scharling, Emil Langlet, Emil Wolff, Th. Wegener, August Saabye, Axel Cantzler, Thorald Læssøe. Mellersta raden: Theobald Thielemann, N. C. Ravnkilde, Fr. Vermehren, Jacob Voltesen. Sittande: Carl Wahlbom, Andreas Volberg, Johan Bravo, C. F. Holbeck, Ernst Meyer. Foto Det Kongelige Bibliotek.

Skandinaviska föreningen

Utifrån det gemensamma nordiska biblioteket och "Skandinavernes förening till understöd av landsmän i Rom" som bildats tidigare formerade sig de nordiska konstnärerna i Rom på ett mer organiserat sätt än tidigare, och 1860 grundades Skandinaviska föreningen i Rom. Man hade nu, till skillnad mot tidigare, aktivt ekonomiskt stöd från regeringarna i Danmark och Sverige.³¹ Föreningens verksamhet kretsade framförallt kring det gemensamma biblioteket men andra aktiviteter var lördagssammankomsterna, generalförsamlingsmötena och firandet av olika nordiska helgdagar. Även understödet till ekonomiskt utblottade landsmän fortsatte.³² Under slutet av förra seklet vistades en lång rad intellektuella från de nordiska länderna kortare eller längre tid i Rom. Dessa hade Skandinaviska föreningen som något av en bas för sin verksamhet och man kan mycket väl tänka

³¹ Karen Ascani, "Den skandinaviske forening i Rom", i *Rom er et fortryllet bur: Den gyldne epoke for skandinaviske kunstnere i Rom*, eds. Tue Ritzau och Karen Ascani, København, 1982, s. 22–23.

³² *Ibid.*, s. 24.

sig att de estetiska och politiska diskussioner som dessa personer förde ägde rum i anslutning till Skandinaviska föreningens verksamhet.³³

I sina reseskildringar skriver Carl Rupert Nyblom om den Skandinaviska föreningen. Han påtalar att allt är gemensamt mellan de skandinaviska nationaliteterna, från pianot ned till tändstickorna, och beskriver föreningens verksamhet. Vidare skriver han "År Skandinavismen der hemma en dröm, så är den deremot här full verklighet..."³⁴ Nyblom menar i sin framställning om Skandinaviska föreningen att generalförsamlingen, där de viktiga besluten kring föreningen och dess verksamhet behandlades led svårt av språkförbistringen och att det därigenom var svårt att komma till beslut. Däremot hyllar han lördagssammankomsterna, vilka han kallar "fruntimmersföreningen", då kvinnor fick delta i denna verksamhet. Lördagssammankomsterna hade en gemytligare yttre form än generalförsamlingens möten och här kunde man enligt Nyblom exempelvis få höra Bjørnstjerne Bjørnson berätta om något. Det var dessa lördagssammankomster som var kärnan i den skandinaviska gemenskapen.³⁵

Det är viktigt att lägga märke till att Skandinaviska föreningen i Rom grundades 1860. Det var under en period som går att karaktärisera som både en skandinavisk uppgångs- och nedgångsfas. Nedgång i så motto att den politiska skandinavismen nu höll på att försvinna från dagordningen för att definitivt vara död efter dansk-tyska kriget 1864, men en uppgångsfas för kulturskandinavismen vilken kom att blomstra under slutet av århundradet.³⁶ Det är också till ett sådant projekt, att konstnärer från de nordiska länderna skulle ha en gemensam mötesplats, som de nordiska regeringarna gav sitt stöd då de beslutade om ekonomiska bidrag till Skandinaviska föreningen i Rom 1860 och därigenom formaliserade en verksamhet som i mångt och mycket redan fanns.

Avslutning

Den här föreliggande uppsatsen har behandlat hur de nordiska konstnärerna i Rom slöt sig samman under förra delen av 1800-talet. Jag vill här avslutningsvis poängtera vissa saker.

De skandinaviska konstnärerna var långt ifrån den största gruppen av utländska konstnärer i Rom, det var istället den tyska gruppen. De skandinaviska konstnärerna hade mycket gemensamt med de tyska konstnärerna och deltog i många av deras aktiviteter. Vid olika tillfällen sluter sig dock de tyska konstnärerna inom den egna gruppen och släpper inte in andra nationaliteter. Detta gör att de skandinaviska konstnärerna måste söka att skapa sina egna organisationer. Det kan också ha fungerat omvänt, att de skandinaviska konstnärerna vid olika tidpunkter ville distansera sig från tyskarna. En sådan tidpunkt kan mycket väl ha varit åren kring 1860, det år Skandinaviska föreningen grundades, då det politiska läget var spänt mellan Danmark och Tyskland.

Det är väsentligt att se till vad man ville uppnå med att sluta sig samman i olika, mer eller mindre fast organiserade grupper. Jag tror att vi vad det gäller detta till

³³ Se vidare Francis Bull, *Nordisk kunstnerliv i Rom*, Oslo, 1960, s. 141 ff.

³⁴ Carl Rupert Nyblom, *Bilder från Italien tecknade af Carlino*, Upsala, 1864, s. 33.

³⁵ *Ibid.*, s. 52.

³⁶ Grandien, s. 87–92.

stor del kan utesluta politiskt skandinavistiska orsaker utan att vi istället får se till relativt praktiska orsaker. Det finns flera olika verksamheter som är de samma för de olika sammanslutningarna och jag anser att det är genom att se på dessa som vi kan komma fram till vad som är kärnan i dessa sammanslutningar.

Det kanske mest centrala var troligen att ha någonstans att träffas. Ser vi till de danska konstnärerna så skedde mycket av umgänget på olika lokaler i Rom. Nämnas kan Café Greco eller Hosterian La Gensola, och säkert träffades man också i Thorvaldsens hem, Casa Buti. Svenskarna träffades hemma hos Byström på Villa Malta fram till han sålde villan 1828 och därefter blev Fogelbergs bostad en viktig mötesplats. Samtidigt så måste vi komma ihåg att mycket av det sociala livet delade de nordiska konstnärerna med tyskarna och man följde säkert med på exempelvis utflykterna till grottona i Cervaro.

Det andra centrala inslaget var att hålla ett bibliotek. Detta blev verklighet för de danska konstnärerna 1833 och för de svenska konstnärerna 1845. Även i denna fråga fanns det en likhet med de tyska konstnärerna som hade ett bibliotek vilket administrerades av Deutsche Künstlerverein. För de skandinaviska konstnärerna kom biblioteket att bli hjärtat i Skandinaviska föreningen.

Vid sidan av det sociala livet, med fester som hos Byström och läsecirklar som hos Fogelberg, samt biblioteken spelade olika former av hjälpverksamhet en viktig roll. Jag har tidigare nämnt att Byström hjälpte Atterbom med pengar till resan hem till Sverige och att det senare grundades en formell förening för denna typ av verksamhet. Denna förening var också den en av grundstenarna till Skandinaviska föreningen.

Som vi har sett var det olika praktiska saker som gjorde att de skandinaviska konstnärerna i Rom slöt sig samman. Man ville umgås med landsmän, ha tillgång till ett bibliotek med litteratur på de egna språken och man behövde skapa ekonomisk trygghet. Det var inte de stora idéerna om ett enat Norden som gjorde att man skapade mötesplatser utan istället viktiga och centrala vardagsfrågor. Det är kanske också detta som Carl Rupert Nyblom såg som den framkomliga vägen för skandinavismen då han menar att den var verklighet i Rom men drömmar i Norden.

En skönande och hans böcker

– om Clas Tamm på Tvetaberg och hans boksamling

Av Claës Tamm

I sitt personligt utformade förord till *Svenska bibliotek och ex-libris* skiljer C M Carlander mellan bibliofiler och bibliomaner. Han definierar bibliofilen som en person som ”älskar boken för den nytta och det nöje, han kan hafva utaf den”. Bibliomanen däremot ”samlar böcker utan en grund af intelligent nit och därför utan någon egentlig plan; han samlar böcker utan att läsa dem, det är nog, att han eger dem”.¹

Om Carlander hade ombetts att avge ett omdöme om Clas Anton Tamm på Tvetaberg som boksamlare, skulle han sannolikt inte ha tvekat. Clas Tamm svarade nämligen väl upp mot Carlanders krav på en bibliofil.

Clas Tamm föddes på Österby bruk den 20 april 1807 som andre son till brukspatronen, friherre Pehr Adolph Tamm och Johanna Charlotta Ehrenbill. Han avled den 18 januari 1866 och ligger, tillsammans med sin hustru och några av barnen, begravd på Tveta kyrkogård, bara ett stenkast från egendomen Tvetaberg, där han tillbringade de sista 27 åren av sitt liv.²

Hans far föddes i Göteborg 1774. Sju år gammal utnämndes han till korpral och kort tid senare till kornett vid livregementet till häst. Han skrevs in som student i Uppsala år 1787 där han, med vissa avbrott för militärtjänstgöring, studerade till år 1800. 1790 utkommenderades han till kriget mot Ryssland och deltog i slagen vid Fredrikshamn, Björkö, Viborg och Svensksund. År 1792, endast 18 år gammal, blev han löjtnant vid livregementets kyrassier. År 1800 representerade han sin ätt vid riksdagen i Norrköping, varvid han, tillsammans med ett antal andra adelsmän, i protest mot det kungliga enväldet, avsåde sig sina adliga privilegier och ändrade sitt namns stavning från Tham till Tamm. Han blev 1802 bruksdisponent på Österby bruk, som han senare förvärvade. Han adlades 1826 och blev friherre 1843, varvid han bibehöll stavningen Tamm.³ Vid sin bortgång 1856 var han ägare till egendomar i 42 socknar med en sammanlagd yta om 212 000 tunnland. Han var en av Sveriges rikaste män.⁴

¹ Carlander C M: *Svenska bibliotek och ex-libris* I, Stockholm 1904, s IV f.

² Elgenstierna G: *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, bd VIII, Stockholm 1934, s 129.

³ Holmbring J-Å: *Patron på Österby bruk, Friherre Pehr Adolph Tamm*, Västervik 1997, s 12 ff.

⁴ *Ibid.* s 157 f.

Claës Tamm, f. 1931, överste av 1. graden, har varit försvarsattaché i Washington och Ottawa, träningsinspektör och medredaktör för *Svea träningsregemente* (1985). Han har även utgivit *Det började i Sachsen* (1995).

Clas Tamm med dottern Ragnhild och sonen Oscar. Oljemålning 1847 av J Rosenbroch; tillhör Johan Clason, Stockholm.

Pehr Adolph Tamm gifte sig första gången den 17 september 1802 med sin kusin Anna Margareta Grill. Äktenskapet varade blott några månader. Redan den 26 januari 1803 avled hustrun. År 1804 gifte P A Tamm om sig på Österby med Johanna Charlotta Ehrenbill, född i Karlskrona den 15 mars 1775. I äktenskapet föddes tre söner och tre döttrar, av vilka döttrarna avled i späd ålder.⁵

⁵ Ibid, s 29.

Clas Tamm. Fotografi från omkring 1860; tillhör Inga Wennergren, Helsingborg.

Stor familj

Clas Tamm åtnjöt till en början den "omsorgsfullaste uppfostran" och fick "under utmärkta lärares ledning" undervisning i hemmet på Österby, som det står i talet från hans jordfästning. "Sålunda väl förberedd blef Clas Tamm redan vid 16 års ålder (1823) en värdig medlem af Student-corpsen vid Upsala Universitet" där han 1828 avlade kansliexamen, idag närmast motsvarande politics magisterexamen. Under åren i Uppsala bodde han i ett hus ägt av fadern, den s k Gröna stugan i Odinslund, tillsammans med sin informator.

Tamm påbörjade därefter en tioårig tjänstgöring som kanslist och kopist i Kungl Maj:ts kansli. Åren 1834–1835 åtnjöt han tjänstledighet och företog en längre resa till Tyskland, Frankrike, Italien och Schweiz.⁶

Den 28 maj 1836 gifte han sig med kusinen Carolina Östberg, dotter till brukspatronen Carl Östberg och Clas Tamms faster Carolina Tham. I äktenskapet föddes 14 barn, varav nio uppnådde vuxen ålder. De två äldsta barnen, Charlotte och Carl Adolf, avled båda vid späda ålder. Nästa barn i ordningen, dottern Ragnhild,

⁶ Kullman J P: *Vid Brukspatronen och Riddaren Herr Clas Anton Tamms jordfästning i Tweta kyrka d. 26 Januari 1866. Tal hållet från predikstolen. Södertälje 1866, s 5.*

född 1839, gifte sig med August Lindbeck. Sonen Adolf, född 1841, blev fil. dr. och kontrolldirektör och chef för kontrollverket. Två år senare, på julafton 1842, föddes Pehr Gustaf, min farfars far. Han började som kavalleriofficer och slutade som riksdagsledamot, bruksdisponent och godsägare. Oscar, född 1844, blev domänintendent och godsägare. Sonen Anton, född 1845, gick ner sig på sjön Måsnarens is och drucknade tre dagar efter sin artonårsdag. Fredrik, född 1847, blev docent i nordiska språk och tillades 1897 professors namn, heder och värdighet. Augusta, född 1848, gifte sig med C J O Lundström, liksom sin svåger Lindbeck en gång informator på Tvetaberg. Carl, född 1850, blev hovintendent och bankman. Christian, född 1851, slutade som överstelöjtnant i armén. Emilie och Eva avled båda vid späd ålder. Axel, slutligen, föddes 1856 och blev bruksägare.⁷

Om Carolina Tamm finns bland annat några anteckningar av sondottern Märta Tamm-Götlind, som hävdar att Carolina Tamm var ”litet obetydlig, väluppfostrad, älskvärd med kanske inte så stark intelligens” och att hon hade vissa svårigheter att förstå sin man.⁸ Clas Tamm själv karakteriserar, i ett brev till fadern den 22 april 1846, sin hustru på följande sätt: ”Carolina, som heldre går än flyger och som fogar sig i etablerade former när de bestämdt utsägas”. Något senare samma år talar han om ”hennes vanliga flegma samt passiva natur i allmänhet”.⁹

”Pappas lydige Son”

År 1839 slog sig Clas Tamm ned på sin nyförvärvade egendom Tvetaberg strax utanför Södertälje, där han till sin död var verksam som godsägare.¹⁰ På Tvetaberg var matsal, sällskapsrum, föräldrarnas och de små barnens rum inrymda i huvudbyggnaden. När barnen blev sex till sju år gamla fick de flytta till den så kallade landshövdingflygeln, där de bodde tillsammans med sin informator. Vid nioårsåldern skickades pojkarna till Uppsala för fortsatta studier. Flickorna läste för guvernanter. Köket låg i en av flyglarna till betjäntens, Magnus Värn, stora förtret. Han tvangs bära de tunga stekfaten lång väg.¹¹

I hushållet och på gården fanns många anställda. Totalt torde det ha rört sig om ett tjugotal. När Clas Tamm den 26 december 1865 skriver sitt testamente är det nio anställda, som tilldelas legat: de fem stalldrängarna, de två rättarna, betjänten och kusken. Övrig personal i hushållet är ej omnämnd.¹² Det ankom på husmodern att i sitt testamente komma ihåg mamseller, kokerskor och pigor.

Clas Tamm var en utpräglad skönande. Hans stora intressen var musik, konst och litteratur, vilket brev och dagböcker bär tydliga vittnesbörd om. Han trakterade skickligt tvärflöjt och piano. I Höijers musiklexikon omnämns han som en utmärkt ”dilettant på flöjt samt mångsidigt bildad och berest”.¹³ I Musikaliska akademiens årsberättelse för 1866 omtalas den avlidne ledamoten Clas Tamm som ”den ovanligt skicklige och högst bildade konstälskaren”.¹⁴

⁷ Elgenstierna, s 132–133.

⁸ Tamm-Götlind M: Maskinskrivna, släkthistoriska anteckningar i förf. ägo.

⁹ Släktföreningen Tham och Tamms arkiv, Riddarhuset, Pehr Adolph Tamms arkiv, volym 11.

¹⁰ Kullman, s 6.

¹¹ Tamm-Götlind M.

¹² Arvskifteshandling; Laga arvskifte efter Brukspatronen och Riddaren ... Claes Anton Tamm. Bestyrkt avskrift 18/5 1898 från Stockholms rådhus, aktuariekontoret.

¹³ Höijer J L: *Musik-Lexikon*, Stockholm 1864, s 495.

¹⁴ Kungl Musikaliska akademiens arkiv, Protocoller 1866, Statens musikbibliotek.

I Tamms brev framskyntar ofta en viss, bristande självtillit. ”Affärskar! blir jag väl aldrig” skriver han till sin far i ett brev från 1846. I ett annat brev samma år heter det: ”så vida Pappa ej misstycker att jag kan hafva en egen åsikt, ty då tiger jag hellre för att inte motsäga”. Hans sätt att skriva under breven till fadern var nog inte en tom fras. ”Pappas lydige Son” skrev han nästan alltid.¹⁵

Strax före midsommar 1847 återkommer Clas Tamm till Tvetaberg från en längre resa tillsammans med fadern till de tammska egendomarna i Norrland. Han noterar i sin dagbok: ”Der är nu på det herrligaste vackert. Syrener och kastanier i full blomma tack vare den sena våren. O, den som här ostörd finge bygga och bo och inom en liten krets lefva för barnens uppfostran, lantbruk, vetenskap och konst! Men nej, för den usla penningen skall man lefva, till dess den öfverger oss vid den kanske förtidiga grafven!”¹⁶

Ledamot av akademier och samfund

Under ett antal år var Tamm ordförande i församlingens kommunalnämnd och kommunalstämma. Han blev 1858 riddare av vasaorden. År 1859 invaldes han i Kungl Lantbruksakademien som arbetande ledamot och 1861 till ledamot av Kungl Musikaliska akademien, tredje klassen.

Hans inval i Musikaliska akademien beskrivs i akademiens handlingar från den 15 februari 1861. Fem var föreslagna till inval: Hirsch, Tamm, Lundquist, Kuhlau och Prinzensköld. De två sistnämnda fick inga röster. Hirsch och Tamm fick 16 röster vardera, medan en röst tillföll Lundquist. Eftersom endast en plats var ledig företogs lottning, vilken vanns av Tamm.¹⁷

Protokollen visar att Clas Tamm tog aktiv del i akademiens verksamhet. Han deltog flitigt i de s k allmänna sammankomsterna, särskilt under det första året.

Clas Tamm var medlem av Académie Nationale i Paris och utsågs 1865 till hedersledamot av Sällskapet för musikaliska öfningar i Härnösand. År 1859 invaldes han i Kungl Patriotiska sällskapet. Clas Tamm var en av stiftarna till Stockholms läns hushållningssällskap och ända till sin död ledamot av dess förvaltningsutskott. Han var ordförande i Öknebo härads hushållningssällskap och satt med i styrelsen för Södertälje sparbank. Lördagen den 14 mars 1846 noterar han i dagboken: ”Tagit inträde som Directeur i Sparbanken i Södertelge. Tråkig, men simpel och nyttig befattning.”¹⁸ Vidare kallades han till ledamot av såväl Stockholms som Södermanlands bibelsällskap och Svenska Fornskrifts-Sällskapet.¹⁹

Tranärtsharpa

År 1842 uppfann Tamm en tranärtsharpa, ett redskap bestående av en skiva och en skruv avsett att användas för att skilja sädeskorn från tranärter. Tranärter kallas luddvickerns (*Vicia villosa*) eller kråkvickerns (*Vicia cracca*) små svarta frön. Vicker växer särskilt i råg.

¹⁵ Släktföreningen Tham och Tamms arkiv; P A Tamms arkiv, volym 11.

¹⁶ Släktföreningen Tham och Tamms arkiv, Clas Tamms arkiv, dagboksanteckningar 1834–1865, del III.

¹⁷ Kungl. Musikaliska akademiens arkiv, Protokoll 1861, Statens musikbibliotek.

¹⁸ Släktföreningen Tham och Tamms arkiv, Clas Tamms arkiv, dagboksanteckningar 1834–1865, del III.

¹⁹ Kullman, s 7.

Clas Tamm presenterade sin uppfinning i en femsidig uppsats: *Tranärts-Harpa uppfunnen vid Tvetaberg 1842, Med en planche*. Den bilagda planschen med detaljerade måttuppgifter underlättade för den intresserade att bygga sin egen tranärtsarpa.²⁰

Tamm tycks ha haft framgång med sin harpa. I en anmärkning till sin uppsats skriver han att ”trenne maskiner af detta slag äro till dato förfärdigade” och i en senare utgåva av uppsatsen, tryckt i Stockholm 1851, kan uppfinnaren nöjt konstatera att ”flere sådana instrumenter blifvit förfärdigade ... endast efter den förut tryckta beskrifning, som deröfver utgifvits år 1845” och att modeller av tranärts-harpan fanns såväl vid Lantbruksakademien och vid Upsala och Malmö Landt-hushållningssällskap som på andra platser.

I ett brev till fadern från den 10 september 1846 berör Clas modellen. Han skriver: ”Af min Tranärtsarpa har jag låtit göra en miniatyr till stora mötet, att sedan lemnas till Lantbruks Akademien.”²¹ Detta exemplar överfördes 1969 från Skogs- och Lantbruksakademien till Nordiska Museet, vars samlingar av föremål med anknytning till jordbruk förvaras på Julita i Södermanland. Där kan man än i dag bese den 48 centimeter höga och i en rödbrun färgton bemålade modellen.²² Den 5 augusti 1847 lämnar han stolt en rapport till sin far från Brandstodsbolagets bolagsstämma. I brevet heter det: ”Ett serskilt nöje för mig var att blifva tillspråkad af Grefve C H Anckarswärd då han hörde mitt namn uppropas, för att veta om jag var den Tamm som bebodde Tvetaberg, hvarefter jag fick mottaga de mest ampla complimente för min tranärtsarpa, den han sade sig hafva låtit construera efter beskrifningen och funnit fullkomligt lyckad och ändamålsenlig samt mycket rolig att se på m.m.”²³

Om uppfinningen spelade någon roll för Tamms inval i Lantbruksakademien år 1859 framgår ej av tillgängliga dokument. Någon meritförteckning upprättades aldrig och i den store vetenskapsmannen, professor A Retzius korta invalsförslag omnämns den inte. Retzius framhåller att ”Hr. Brukspatron Tamm är en landbrukare med ovanligt grundliga naturhistoriska studier” och omnämner särskilt Tamms kunskaper i botanik, framför allt i mykologi.²⁴ Clas Tamm följde som ledamot i Lantbruksakademien i sin fars fotspår och det ganska märkliga skulle inträffa att han som ledamot följdes av såväl sin son domänintendenten Oscar Tamm som sonsonen professor Olof Tamm och sonsonsonen professor Carl Olof Tamm.²⁵

”Rikt och kostbart Bibliothek”

För en person med breda intellektuella intressen är det naturligt att bygga upp ett rikhaltigt bibliotek. Clas Tamm utgör inget undantag från denna regel. I hans fall förenades hans intressen lyckligtvis med en god ekonomi och tillräckligt med utrymme. Dessutom var Clas Tamm upp vuxen med böcker. I hans barndomshem

²⁰ Tamm C: *Tranärtsarpa, uppfunnen vid Tvetaberg*, Stockholm 1845.

²¹ Släktföreningen Tham och Tamms arkiv, P A Tamms arkiv, volym 11.

²² Upplysningar lämnade av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens bibliotekarie, J Sjöcrona i brev till förf. 9/10 1996.

²³ Släktföreningen Tham och Tamms arkiv, P A Tamms arkiv, volym 11.

²⁴ Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, 1858 års handlingar; A Retzius: förslag 15/5 1858 att utse Clas Tamm till ledamot av akademien.

²⁵ Upplysningar lämnade av professor Carl Olof Tamm i brev till förf. 20/10 1996.

fanns ett betydande bibliotek, som omfattade 6 000 band och en mycket dyrbar gravyr- och handteckningssamling. Böcker bör därför alltsedan ungdomsåren ha varit en självklar del av hans tillvaro.

Huvuddelen av Clas Tamms bibliotek införskaffades under åren på Tvetaberg, d v s 1839–1866. De flesta böckerna inköptes under 1840-talet. Men redan dessförinnan – under uppväxtåren på Österby bruk, studieåren i Uppsala samt i samband med utlandsresan 1834–1835 och åren i Stockholm – inköpte Clas Tamm åtskilliga böcker, kartor och planschverk. Man får anta att dessa till en början förvarades i Clas rum en trappa upp i bruksherrgården på Österby och från 1836, då han gifte sig, i hans hem i Stockholm. Ett tidigt prov på intresse för boksamlande finner vi i Tamms brev till fadern, daterat Uppsala den 27 april 1827: ”På nästa bokauktion där Hovmarskalken Paykulls böcker skola säljas ämnar jag inropa en *Systema Naturae* af v. Linné om den är god och ej för dyr ... Den är utgifven i Tyskland, jag tror efter Linnés död.” Det verkar som om han vid auktionen lyckades förvärva Linnés arbete. I vart fall är verket upptaget i hans egenhändiga bokförteckning.²⁶

Den största delen av Clas Tamms stora samling av böcker, gravyrer och noter förvarades i 12 höga bokskåp. Sammanlagt bör samlingen ha omfattat omkring 100 hyllmeter. Några av bokskåpen finns fortfarande kvar i ättlingarnas ägo.

Ett uttalande av intresse om biblioteket görs i maj 1858 av professor Retzius. Han berör biblioteket i sitt tidigare omnämnda invalsförslag. Där heter det: ”Han är egare af ett ganska rikt och kostbart Bibliothek, som han sjelf bildat och frikostigt förökar.”

198 foliosidor

Det finns åtskilliga upplysningar om Clas Tamm som biblioteksbildare, bland annat i hans dagboksanteckningar och brev. Men den viktigaste informationen finns i hans egen förteckning över bibliotekets innehåll. Förteckningen, inbunden i ett samtida halvfranskt band, finns sedan några år tillbaka i Släktföreningen Tham och Tamms arkiv, förvarat på Riddarhuset.²⁷ Den är skänkt till föreningen av professor Carl Olof Tamm, som fick förteckningen i gåva av sin far, professor Olof Tamm, som i sin tur erhöll den av sin far, domänintendenten Oscar Tamm. Kopior av förteckningen finns vid Riksarkivet och Kungl biblioteket.

På 198 foliosidor redovisar Clas Tamm in i minsta detalj bibliotekets innehåll. Såväl det mycket värdefulla som det tämligen värdelösa finns förtecknat. Detta ger förteckningen ett särskilt värde jämfört med bokauktionsförteckningar och boutredningar, som sällan är kompletta.

På det vackert dekorerade och kolorerade titelbladet, med en vinjett av Tvetaberg och tio cirklar med symboler för vetenskap och konst m m, kan man läsa ”C.A. Tamm’s boksamling vid Tvetaberg 1851, Förtecknad af Egaren, Åren: 1844–1851”. Titelbladet är inte signerat, men det råder ingen tvekan om att det är ägaren själv som är upphovsmannen. På ryggen är tryckt med guldbokstäver ”C. TAMM BOKSAMLING I”. Siffran tyder på att det kan ha funnits ytterligare band, ett för-

²⁶ Släktföreningen Tham och Tamms arkiv, P A Tamms arkiv, volym 11.

²⁷ C A Tamms Boksamling vid Tvetaberg, förtecknad af Egaren Åren 1844–1851, Släktföreningen Tham och Tamms arkiv, Riddarhuset.

modande som bekräftas på sidan 189, där Clas Tamm har antecknat: ”Musikalier, se Serskild Catalog”. Det har tyvärr inte lyckats mig att påträffa musikalkatalogen. När det gäller Tamms smak och inriktning i fråga om musik får vi därför nöja oss med vad han berättar i brev och dagboksanteckningar. Det är emellertid fullt klart att musikalsamlingen var betydande. I Höijers *Musik-Lexikon* från 1864 omtalas den med orden ”ett rikhaltigt och dyrbart musikbibliothek”.

Huvuddelen av förteckningen utarbetades, som titelbladet anger, under åren 1844–1851. Men under varje rubrik lämnades ett visst utrymme för böcker anskaffade efter år 1851. Bland de sist noterade inköpen kan nämnas *Fotografier efter Taflor, målade af Konung Carl XV, Tankar om Skandinavismen och Danska frågan*, Runebergs *Kungarne på Salamis*, Hucs *Resa i Kina* och *Le Ciel, Notions d’Astronomie* av A Guillemin. Titlarna ger en fingervisning om att Clas Tamm hade breda intressen och hela sitt liv var angelägen om att följa utvecklingen.

Här och i det följande använder jag konsekvent Clas Tamms ortografi, som i allt väsentligt förefaller vara korrekt.

Det kan synas egendomligt att biblioteket i så ringa grad innehåller äldre litteratur. Förklaringen är att Clas Tamm aldrig fick några böcker från sitt föräldrahem. Biblioteket på Österby fick nämligen stå kvar på bruksherrgården ända fram till 1885. Då skingrades det vid en auktion på Kungl Akademiens bokauktionskammare i Uppsala under fem auktion dagar i mars månad. Detta framgår av den 120-sidiga katalogen, som upptar hela 4 869 utrop.²⁸ Biblioteket på Tvetaberg var därför uteslutande ett resultat av dess ägares eget samlande. Härigenom ger det en god uppfattning om Clas Tamms intresseområden och smak – hans personlighet ej att förglömma.

”Catalogerade musikalien ...”

Biblioteket var säkerligen livligt frekventerat av den stora familjen och av familjens gäster. Musik och läsning spelade en viktig roll i familjelivet under mörka vinterkvällar. Här och var i Clas Tamms dagboksanteckningar får man en liten glimt av bibliotekets betydelse. ”Eljest är vår dagliga sysselsättning” heter det på ett ställe ”att då vi äro alla tillhoppa läser jag Lamartines *Voyage en Orient* och ibland, då Carolina stökar, för Aurore: Tieck öfvers. af Hamlet, då och då något ur Rückerts *Gedichte*”.

I januari 1846 berör han biblioteket i ett brev till fadern. Här berättar han, i avslutning till det kommande besöket av målaren Johannes Rosenbroch, som senare på året skall avmåla hela familjen: ”Är han verklig konstnär, så hoppas jag han skall kunna trifvas här ... Utom planchewerk har jag lyckats sammanfå rätt goda verk i konsthistorien, fullständigt nog för ett litet privatbibliothek åtminstone.”

En fråga som naturligen inställer sig är varför Clas Tamm upprättade bokförteckningen. Vi lär inte kunna få svar på frågan. Jag har inte kunnat finna något uttalande om detta i dagböcker eller brev. För övrigt finns inte några dagboksanteckningar kvar från just 1844, det år då Clas började förteckna sina böcker. Överhuvudtaget berättar han förhållandevis litet om sitt arbete med biblioteket, trots att det uppenbarligen var ett av hans stora intressen. Vi får bara

²⁸ *Katalog över Österby bibliotek*, Uppsala 1885.

Tvetaberg och Tveta kyrka, färglagd teckning av Clas Tamm från omkring 1851. Vinjett på titelbladet till bokförteckningen.

några glimtar. Pingstdagen den 8 juni 1862, då det lyste för andra gången för dottern Ragnhild, gör han följande notering i dagboken: ”Andra lysningen. Jag icke i kyrkan; Catalogerade musikalien från bokbindaren”.

Systematisk redovisning

Bibliotekets innehåll redovisas under 16 rubriker: Religion, Philosophi, Lagfarenhet, Tidskrifter och Samlingar, Språkkunskap, Matematik, Läkare-konst, Bildning och Upfostran, Naturkunskap, Praktiska Yrken, Geographi, Statskunskap, Historia och Fornkunskap, Witterhet, Skön Konst och Musik. Samtliga rubriker är försedda med underrubriker. Det som förtecknas under respektive rubrik är inte redovisat i bokstavsordning eller med hänsyn till när anskaffning skedde utan efter placeringen på hyllorna. Undantagna från denna princip är det förhållandevis begränsade antal arbeten, som anskaffades efter år 1851. Dessa arbeten har naturligen noterats under respektive rubrik efter hand som de anskaffades. För tryckta arbeten anges författarnamn, arbetets titel, tryckort, tryckår, format och antal volymer. På varje sida finns särskilda kolumner för anteckning om antalet band, skåp, hylla och nummer. Endast kolumnerna för antalet band och bokskåpets nummer är emellertid utnyttjade. Det är lättförståeligt att Tamm avstod från den ursprungligen tänkta detaljeringsgraden. Även om biblioteket var stort, var det inte större än att Clas lätt kunde finna den bok han sökte tack vare att böcker och annat var uppställda ämnesvis. Clas Tamm anger inte inköpskälla, anskaffningsdatum och pris för anskaffade arbeten, vilket hade varit av intresse. Men hans viktigaste inköpskällor framgår på annat sätt av katalogen.

Men nu är det hög tid att vi med Clas Tamms förteckning i handen gör en rundvandring i biblioteket för att titta litet närmare på vad som står på hyllorna. Ett besök i biblioteket är av intresse från lärdomshistorisk, bokhistorisk, personhistorisk och mentalitetshistorisk synpunkt. Inte minst ger det en inblick i de svenska herrgårdsbibliotekens historia, ett ganska eftersatt forskningsområde.

Religion och Filosofi

Avsnittet inleds med Karl XII:s bibel i folioformat, tryckt i Stockholm 1703. Det omfattar inte bara biblar och protestantisk uppbyggelselitteratur, vilket man möjligen kunde vänta. Här hittar man också t ex koranen i två versioner – dels L Ullmans utgåva på tyska från 1840, dels Crusenstolpes översättning, utgiven i Stockholm 1843. I biblioteket finns också greve Magnus Björnstjernas arbete *Om Hinduernas Theogoni, Filosofi och Kosmogoni*. Katolicismen representeras bl a av Manzoni's *Osservazioni sulla morale cattolica* och *L'amor di Maria* av D Roberto.

Under rubriken Filosofi upptas ett trettiotal arbeten. Platon, Montesquieu, Snellman, Hegel och von Schlegel tycks ha varit särskilt uppskattade. Det förefaller som om tyska, franska, engelska och italienska språken inte beredde Tamm några problem och att han dessutom var väl förtrogen med grekiska och latin. Misstanken bekräftas vid en kontroll av innehållet i bokskåpen 6 och 8, där skönlitteraturen stod uppställd.

Lagfarenhet, Tidskrifter och Samlingar

Den ganska begränsade avdelningen Lagfarenhet upptar främst litteratur som behandlar svensk lagstiftning av betydelse för en bruksägare och lantbrukare. Här hittar man därför *Swensk Författningssamling*, *Samling af Bergsförfattningar*, *Konkurslagen* och *Rättegångssättet i Sverige*.

Tidskrifter och Samlingar omfattar hela sex foliosidor och ger en belysning av Clas Tamms breda intressen. Underavsnittet Bibliographi ger intressanta upplysningar om Clas Tamms väl utvecklade system för att få information om nyutkommen litteratur. Den tyska litteraturen följde han genom att åren 1843–1846 och 1848–1855 prenumerera på *Verzeichnis der Bücher, Landkarten etc (zu finden bei C. E. Fritze in Stockholm)*. C E Fritze är den bokhandel i Stockholm, som 1837 öppnades av C E Fritze tillsammans med dr C A Bagge. Den svenska litteraturen fick han information om genom publikationerna *Svensk Bokhandels-Katalog* och *Svensk Bibliographi*. Ett företag i Monaco sände honom sin *Catalogo di Libri italiani* och från företaget i London och Paris fick han uppgifter om den engelska och franska litteraturen.

Ibland kom större boksamlingar ut på marknaden och såldes på auktion. Några kataloger från sådana auktioner finns i biblioteket, bl a från auktionerna efter hovmarskalken, friherre Gustaf Ridderstolpe 1845, friherre Jonas Alströmer 1846 och hovkamrerare J O Wernstedt samma år. Med all säkerhet utnyttjade Clas möjligheterna att göra inköp vid sådana tillfällen, kanske framför allt när det gällde sådan litteratur som inte längre fanns tillgänglig i bokhandeln.

Det skulle leda alltför långt att här redovisa alla de tidskrifter som ingick i biblioteket. Det får räcka med ett axplock, främst i syfte att belysa Clas Tamms intresseområden. *Svea Tidskrift för Vetenskap och konst*, senare med namnet *Frey*, *Tidskrift för Vetenskap och konst* följde Tamm genom hela livet. Åren 1843–1851 prenumererade han på *Blätter für literarische Unterhaltung*. Några år på 1860-talet roade han sig med att läsa *Swenska Jägareförbundets Nya Tidskrift*. *Tidskrift för Hemmet* lästes troligen främst av de övriga familjemedlemmarna. Något en-

staka år hade han *Phosphoros, Läsning för bildning och nöje, Svenska patrioten, Tidning för näringarne, Freya, Studier, Critiker och notiser* och *Skandia*. År 1851 kunde han och familjen glädjas åt *Drift-Kuku, Komisk Kalender*. Under rubriken Tidskrifter och Samlingar redovisas också reallexika och encyklopedier. Här hittar man *Brockhaus* i åttonde upplagan, tryckt i Leipzig 1833–1837, *Svenskt Conversations Lexicon* från 1845–1851 och det stora verket *Biographiskt Lexicon öfver namnkunniga Swenska män* i 23 volymer. Bertuchs *Bilderbuch für Kinder* i fem volymer, tryckt i Weimar 1792–1805, kom förmodligen från barnkammaren på Österby.

Språkkunskap

Avsnittet Språkkunskap är, inte helt oväntat, omfattande. Det upptar fyra och en halv sida. Språken är många. Här finner man språkläror och lexika för svenska, tyska, engelska, franska, italienska, spanska, holländska, grekiska och latin. I många fall är det fråga om enklare arbeten av skolbokscharaktär från 1800-talets början. Men det står helt klart att Clas Tamms språkkintresse följde honom genom livet. Många arbeten, t ex i grekiska och latin, är nämligen inköpta så sent som under 1840- och 1850-talen.

Två arbeten är mycket gamla. *Woordenboek der nederduitsche en fransche Taalen* är tryckt i Utrecht och Amsterdam 1710 och *Le grand Dictionnaire Francais et Flamand* i Amsterdam 1717. Det är i och för sig kanske inte särskilt anmärkningsvärt att Clas Tamm ville täcka in även flamländska och holländska i sin boksamling, men varför inköpte han inte modernare lexika? Förklaringen kan vara att Clas Tamm hade ärvt de båda ordböckerna. Hans farfars farfar, kommerserådet Sebastian Tham (1666–1729) hade under 1710-talet omfattande affärer bl a med Amsterdam. I samband med dessa affärer ombesörjde han också postbefordran över Nordsjön med sina galioter. I sin verksamhet hade Sebastian Tham naturligtvis behov av lämpliga lexika. Det är därför en inte alltför fantasifull gissning att det var Sebastian Thams gamla ordböcker, som stod uppställda i skåp nr 4 på Tvetaberg.

Mathematik och Läkarekonst

Geometri, trigonometri, lantmäteri, aritmetik, algebra och bokhålleri är under rubrikerna till området Matematik, som upptar ett tjugotal arbeten. Några böcker är från 1810-talet och är av allt att döma Clas Tamms skolböcker, men påfallande många arbeten är tryckta under 1840- och 50-talen. Dessa senare arbeten är troligen anskaffade för de många barnen på Tvetaberg, som föddes under åren 1837–1856 och som fick sin grundläggande skolutbildning i hemmet.

Det finns många vittnesbörd om den roll husmodern spelade förr i världen när sjukdom drabbade en familj eller dem som var anställda i en familj eller på en gård. På Tvetaberg tillkallades, vid allvarigare åkommor, enligt dagböckerna, en läkare från Södertälje, men vid mindre farliga sjukdomar var det en helt naturlig sak att husmor skulla rycka in. Då kom husets medicinska handböcker och medikamenter väl till pass. Carolina Tamm kunde rådfråga Hartmans *Husläkaren* eller Wistrands *Handbok i husmedicin* eller, när det gällde barnsjukdomar, den store Nils Rosén

von Rosensteins *Underrättelse om Barns sjukdomar*, vars första upplaga utkom redan 1765. På Tvetaberg hade man dock tillgång till den fjärde upplagan från 1828. Hydriatri eller vattenkur var en behandlingsmetod som spelade en betydelsefull roll inom 1800-talets medicin. I Tvetabergsbiblioteket återfinns man därför naturligen en rad böcker om kallvattenkurer. Bl a *Vattendläkekunsten* av den store banbrytaren på området, den franske läkaren Louis Fleury, Housebroucks *Traitement des maladies par l'eau froide* och *Beiträge zur Kaltwasser-Heilkunde* av J Bleile. Vissa medicinska specialområden finns företrädda, bl a genom arbetena *Ny och säker läkemethod mot lungdot, Den tjenligaste diet för Haemorrhoidalpatienter* och *Rådgifvare angående tändernas friskhet*. De flesta arbetena är från åren 1830–1850.

Bildning och uppfostran

Bakom rubriken gömmer sig

Cultur, Uppfostran, Menniskokänedom m. m.

Undervisnings och Barn-böcker

Spel, Lekar och Sällskapskonster

Under den första underrubriken finner man Rousseaus *Émile ou de l'éducation*, Aimé Martins bok med den något egenartade titeln *Familjemödrars uppfostran och Konsten att af Menniskans utseende känna hennes naturanlag, karakter och fallenheter* av W***. Här finns också *Tolf gyllene regler för Cigarrökare*, utgiven i Stockholm 1841. I sammanhanget kan påpekas att cigarrökning på 1840-talet var en tämligen ny företeelse i Sverige.

Endast femton arbeten återfinns under rubriken Undervisnings och Barn-böcker, vilket är förvånande med hänsyn till den stora barnaskaran på Tvetaberg. Förklaringen måste vara att barnens böcker förvarades i barnkamrarna och inte i biblioteket. Om man närmare granskar tryckåren för de redovisade publikationerna finner man att förmodandet har fog för sig. Flertalet arbeten är nämligen från Clas Tamms ungdomsår. Bland böckerna kan nämnas *Robinson den yngre*, tryckt i Strängnäs 1815, *Les aventures de Telemaque*, tryckt i Västerås 1810 och *Nouvelle Encyclopedie de la Jeunesse*, utgiven i Paris 1818.

Under Spel, Lekar och Sällskapskonster upptas Forssbergs *Ett-hundradetio ut-sökta taskspelarekonster*, tryckt i Örebro 1811, och *Handbibliothek för Sällskaps-nöjen*, utgiven i Stockholm 1838–1839. Det senare arbetet, sedan några år i min ägo, är inbundet i fyra, blott 11 centimeter höga, halvfranska band. Varje band bär Clas Tamms namnteckning, vilket tycks gälla alla böcker, som en gång ingick i biblioteket.

Naturkunskap

Ämnet är stort och upptar hela 14 sidor, vilket möjligen förvånar en smula med hänsyn till att Clas Tamm framför allt var intresserad av humaniora. Underrubrikerna är Allmän Naturkunnighet, Stjernkunskap, Jordkunskap Djurkunskap och Wextkunskap. Under Allmän Naturkunnighet finner man Linnés *Systema*

naturae i nio volymer tryckta i Leipzig 1788–1791 och hans *Amaenitates academicae* i två upplagor. Alexander von Humboldt, den store tyske naturforskaren och forskningsresanden är naturligtvis representerad. Här finns bl a hans väldiga arbete *Kosmos, Entwurf einer physischen Weltbeschreibung*, en stridskrift mot den schelling-hegelska naturfilosofien. Stjerkunskap innehåller ett tiotal astronomiska och astrologiska verk, främst av elementär natur. Bakom den för dagens läsare något märkliga rubriken Jordkunskap, som omfattar en och en halv sida, döljer sig arbeten inom geologi, fysik, mineralogi och kemi. Det är främst fråga om skrifter av grundläggande och mer praktisk natur.

Djurkunskap var uppenbarligen inte något stort intresseområde. Endast ett tiotal arbeten redovisas. Avdelningen Växtkunskap däremot upptar hela sju sidor och är ett bra bevis på Clas Tamms stora botanikintresse. Detta intresse verkar vara genuint och utan någon egentlig koppling till hans verksamhet som jordbrukare, vilket bekräftas av dagböckerna och särskilt av de anteckningar som Clas Tamm gjorde i samband med sina, ibland veckolånga, vandringar till fots. Flertalet publikationer är från 1830- och 1840-talen. Här finns bl a arbeten av den store svamp- och lavforskaren Elias Fries, algforskaren C A Agardh, naturforskaren G Wahlenberg, botanisten N J Andersson och den tyske botanisten C K Sprengel. A E Wickströms *Årsberättelse om framstegen uti botanik* följde Clas Tamm genom livet. I biblioteket fanns årsberättelser för åren 1820–1855. Man återfinner också en del äldre arbeten, bl a många arbeten av Linné. Här finns också ett banbrytande arbete av Linnés föregångare, den store franske botanisten Joseph de Tournefort, nämligen *Institutiones rei herbariae*, tryckt i Paris 1719.

Praktiska Yrken

En stor gård fungerade vid 1800-talets första hälft som ett samhälle i miniatyr, där sysslor av vitt skilda slag måste kunna skötas. Det bekräftas av de boktitlar, som finns redovisade under Praktiska Yrken. Här finner man litteratur – främst på svenska, tyska och franska – rörande jordbruk, boskapsskötsel, linspinning, skogsbruk och trädgårdsskötsel, men också speciallitteratur i ämnen såsom täckdikning, fiske, jästfabrikation, taktäckning, lantmåteri, bokhålleri, stängselbyggnad, tillverkning av öl och dricka av potatis, konditorivarutillverkning, nödbrödstillverkning och växtfärgning.

En bok, utan författarnamn men tryckt i Stockholm 1847, vittnar om att ekonomiska frågor inte saknade intresse: *Vägen till rikedom eller ny och praktisk handbok i industrien och hushållningen*.

Geographi

Under rubriken redovisas allmän och enskild geografi, reseskildringar, Ortsbeskrivningar, resehandböcker, reseskildringar, etnografi och kartor. Förteckningen omfattar hela 10 sidor. Många arbeten har ett direkt samband med Clas Tamms omfattande resor. Här finner man: *Segelleden från Stockholm genom Gö-*

A. Allman Naturkunnsighet

<u>Lajus Plinius Secundus</u> , <i>Historia naturalis libri XXXV II, quod</i>	
<i>ichthyologiae et ichthyologiae tractatus Joannes Blas-</i>	
<i>dicus ed. et. emend. et. not. Paris 1793, Folio 2 Vol.</i>	2.
<u>L. a Linné</u> , <i>Systema natura per regna tria natura, editio</i>	
<i>decima tertiana, reformata, cum P. Gmelini</i>	
<i>Lipsia 1788-91. 8vo. 9 Vol.</i>	8-11
<u>P. Gmelin</u> , <i>Carolina Linné, Systema natura, fr. Linné</i>	
<u>C. Linnæus</u> , <i>Amnionibus academiae, Lugduni Batavorum</i>	
<i>1749, Holmia 1751, 56. 8vo. 3 Vol.</i>	3-11
<u>Oken</u> , <i>Allgemeine Naturgeschichte für alle Stände, Stutt-</i>	
<i>gart 1833-42, Mineralogi bot. Botanik bot. Thier-</i>	
<i>reiche 8. vol. samt Universitätsregister, 8vo. 14. Vol.</i>	15-11
<i>Abbildungen zu Oken's allgemeine Naturgeschichte, Stutt-</i>	
<i>gart 1843. (3 Serien) Folio. 1 Vol.</i>	1-11
<u>L. G. Funke</u> <i>et. h. R. b. Linné</i> , <i>Naturalhistoria für ungdom</i>	
<i>für 10te vj. og. på skole, med. fig. Köbenhavn 1822. 8vo. 1 Vol.</i>	1-11
<u>J. Schoder</u> , <i>Naturens lek för skolan och hemmet, Stockholm</i>	
<i>1847, 48. 8vo. 3 Vol.</i>	11
<i>Bibliothek i populär naturkunnsighet. I Special fysik af</i>	
<i>Sommer; II Allman fysik af Brandt; III Populär</i>	
<i>astronomi af Lithow; IV Naturvetenskapernas studium</i>	
<i>af A. H. F. Schol, Stockholm 1837-41. 8vo. 11 Vol.</i>	9-11

En sida ur katalogen över boksamlingen (något förminskad).

tha Kanal, uppmonterad "på väf i fodral", Cassel und dessen Umgebungen, Vägvisare för Swenskar i Köpenhamn och Itinerario d'Italia. En rad stadskartor återfinns i biblioteket, bl a över Rom, Milano, Heidelberg, Karlsruhe, Frankfurt am Main, Paris och Rom. Bland den äldre litteraturen hittar man Linnés Öländska och Gothländska resa, Wästgötha resa och Skånska resa från 1751, 1745 respektive 1746. Man undrar om Clas Tamm hade ärvt, fått eller själv förvärvat dessa böcker. Det troliga är att de ännu vid 1800-talets mitt betraktades som

klassiker, som borde finnas i varje välförsett bibliotek. Detta talar för att Clas Tamm hade köpt arbetena.

Statskunskap

Ämnesområdet omfattar Folkrätt, Samhällslagstiftning, Diplomati, Statshushållning, Statsförvaltning samt vad som kallas Politiska ströskrifter och Publicistlitteratur. Särskilt det sista området förtjänar uppmärksamhet. Huvuddelen av här upptagna arbeten är inlägg i den aktuella politiska debatten. De skulle kanske kunna jämföras med vad som idag publiceras i form av insändare i dags- och fackpress. I allmänhet är inläggen helt anonyma. I vissa fall använder sig dock författarna av pseudonym, som t ex Jan Jansson eller J Johansson. I andra fall utnyttjas lätt identifierbara signaturer. Det var sannolikt lätt för samtiden att genomskåda signaturer såsom I. L. S-dt eller O*** med en stor hertiglig krona över bokstaven O. I allmänhet är det fråga om småskrifter om några sidor, som tillställdes personer i bekantskapskretsen eller opinionsbildare. Clas Tamm torde därför ha fått huvuddelen av skrifterna som gåva av respektive författare. Titlarna ger i de flesta fall en mycket tydlig fingervisning om innehållet. *Revolution och Republik, Om Ståndsval och Allmänna val* och *Hvad kan vara orsaken till den ökade fattigdomen?* för att ge några exempel.

Historia och Fornforskning

Rubriken innehåller några äldre historiska arbeten av Peringskjöld, Messenius och Tuneld, men huvuddelen av de arbeten som uppräknas var högst moderna på Clas Tamms tid, d v s härrör från 1830- och 1840-talen. Bl a är Geijer och Fryxell talrikt representerade. Varken avdelningen Skandinavisk historia eller avsnittet Allmän Historia avslöjar några direkta preferenser. Alla viktigare historiska epoker finns representerade. Underrubriken Minnen och Lefnadsteckningar innehåller, utöver samlingsverk, ett antal av de vid 1800-talets mitt aktuella memoarerna och biografierna. Här finner man namn som Madame de Staël, Goethe, Napoleon och Chateaubriand.

Witterhet

Avsnittet Witterhet – idag skulle vi använda ordet skönlitteratur – är mycket omfattande. Det omfattar cirka 70 sidor och och utgör därmed nära nog en tredjedel av biblioteket. 25 sidor av avsnittet utgörs av svensk och dansk skönlitteratur. Latinsk skönlitteratur upptar två, tysk åtta, fransk nio, engelsk sex och italiensk skönlitteratur sex sidor. Det är fråga om såväl samlingsverk som enskilda arbeten. Flertalet är från Clas Tamms tid. Det gäller särskilt den svenska skönlitteraturen. Här finner man arbeten av Runeberg, som tycks ha varit särskilt uppskattad, Böttiger, Nybom, Tegnér, Topelius, Nicander, Stagnelius, Vitalis, Mellin, von Beskow, Carlén, Almquist och Ling. Men naturligtvis hittar man också äldre författare såsom Kellgren, Bellman, Leopold, Atterbom, Lidner, Creutz och Gyllenborg. Bland den tyska witterheten återfinns arbeten av Goethe, von Schiller, Schlegel, Rückert, Heine, von Houwald och en lång rad andra, idag nästan bort-

glömda författare. Den franska skönlitteraturen omfattar bl a verk av Molière, de la Fontaine, Rousseau, Sand, Balzac, Chateaubriand, Hugo, de Lamartine, Voltaire, Racine, de Sevigny, de Staël och Montesquieu.

Den omfattande utländska skönlitteraturen innefattar såväl äldre arbeten – ofta i form av samlingsverk – som högst aktuella skrifter. Det tycks inte ha förflutit lång tid efter utgivningen till dess att ett viktigare skönlitterärt arbete kunde ställas in i det boksåp där det hörde hemma.

Själv bidrog Clas Tamm till skönlitteraturen med sin översättning av *Spinarosa*, det svenska namnet på den tyske dramaturgen, friherre Christoph Ernst von Houwalds sorgespel *Das Bild*, vars handling tilldrar sig på ett slott i Schweiz omkring år 1707. Översättare anges vara Cajus Anonymus Translator, bakom vilken pseudonym Clas Anton Tamm döljer sig i lätt förklädnad. Förordet innehåller ingen förklaring till varför Clas Tamm lockades att översätta just detta arbete. Kanske fick han idén under sitt besök i Schweiz nio år tidigare.²⁹

Skön konst

Bokförteckningens sista avsnitt, som heter Skön konst, är indelat i två underområden: Form- och Bild-konst och Musik. Skön konst innehåller allmänna uppslagsverk och allmän konsthistoria, litteratur rörande särskilda epoker och skolor inom konsten. Det finns också ett stort antal praktiska handböcker, t ex *Konsten att måla i oljefärg*, *Handbok i ritkonsten*, *Manuel du coloriste* och *Manuel de perspective, du dessinateur et du peintre* för att nämna några. Här hittar man även en ansevärd mängd Vägvisare och Förteckningar vid Konstsamlingar. Många har uppenbarligen inköpts i samband med besök på platsen, särskilt i samband med den långa resan 1834–1835. Den övervägande delen av Skön konst upptas av Plancher och Lösa plancher i portefeuller. Bland svenska planschverk finner man det mesta av C J Billmarks produktion med bilder från Stockholm, Göta kanal, Skottland och Rhen. Här finns även hans 100 bilder i folioformat från *Pittoresk resetur från Stockholm till Neapel*, från 1852, som säkerligen framkallade igenkännande leenden när dess ägare bladdrade i boken. Bland de svenska planschverken hittar man även Erik Dahlbergs *Suecia antiqua et hodierna*, inte i den ursprungliga utgåvan utan den från 1856. De utländska planschverken inleds med Charles Paul Landons väldiga arbete *Vies et oeuvres des peintres les plus célèbres de toutes les écoles*, utgivet i Paris 1803–1817. Sammanlagt är det fråga om hela 25 volymer i folioformat. Många arbeten, i regel folianter, presenterar de stora museernas samlingar. Här finns bilder från Die Gemälde-Galerie des Königl. Museums in Berlin, Pinakoteket i München, kungliga galleriet i Dresden, konstsamlingarna i Düsseldorf, Paris och Rom, livrustkammaren och på Gripsholm. Men biblioteket innehöll också mera specialiserad litteratur rörande särskilda epoker, konstnärer och byggnadsverk. Som exempel kan nämnas *Le Moyen-Age Pittoresque, Monumens et fragmens d'architecture, meubles, armes, armures et objets de curiosité*, tryckt i Paris 1840.

Huvuddelen av de planschverk och lösa plancher som ingick i Clas Tamms

²⁹ *Spinarosa, Sorgespel i Fem Akter på vers. Från tyskan af Cajus Anonymus Translator efter Das Bild af Houwald*, Stockholm 1843.

bibliotek är från första delen av 1800-talet. Sammantaget rör det sig nämligen om cirka 5 000 planscher, i allmänhet litografier, men också många kopparstick. Ett av de många planschverken, med Clas Tamms namnteckning på titelbladet, såldes på auktion den 30 maj 1996. Det var Nordén Auktioner AB, som sålde *La Galerie du palais de Luxembourg peinte par Rubens*, omfattande 24 kopparstick i dubbel folioformat, tryckt i Paris 1710 och bundet i helt rött marokängband med breda guldpresningar. Främre pärmen bar det krönte franska riksvapnet.

Trots att musik var ett av Clas Tamms stora intresseområden upptar musik endast en och en halv sida. Det sammanhänger med att det Clas kallar musikalien, d v s noter, som tidigare sagts, är redovisade i en särskild, tyvärr förkommen katalog. De böcker som finns upptagna innehåller främst musikteori, harmonilära och sångböcker.

Vad hände sedan?

Bibliotekets öde efter Clas Tamms död är oklart. Den tidigare omnämnda arvs-kifteshandlingen från den 28 juli 1867 innehåller emellertid viss information av intresse. Här anges att Clas och Carolina Tamm den 18 april 1848 upprättade ett gemensamt testamente, att Clas upprättade "ett särskildt sådant" den 26 december 1865, att makarna upprättade ett "ytterligare förordnande" den 31 december samma år och att Clas gjorde ett sista tillägg den 9 januari 1866, endast några dagar före sin död. Om boksamlingen sägs i arvs-kifteshandlingen: "Derjemte beslöto och öfverenskommo samtliga sterbhusdelegare: att enär delning af boksamlingen och musikalien, planscher m m redan egt rum i öfverensstämmelse med testamentet, vid denna delning borde förbliva". Hur denna delning hade gått till kan inte utläsas. Skiftesvärdet var 3 000 riksdaler, en uppgift som redovisas längre fram i dokumentet.

Clas Tamms dagböcker berättar, märkligt nog, ingenting om tillkomsten av testamentet från 1848 eller om de senare tilläggen. Men i ett långt brev till fadern den 20 april 1848 finns intressanta upplysningar. I ett tillägg på sista sidan skriver han: "Bland hvad som passerat i sin ordning glömde jag berätta att i Tisdags jemväl vi begagnade tre af närvarande gäster till underskrifternes bevittnande på vårt nu afslutade ömsesidiga Testamente, deri endast det undantag göres, att ... jag mot en låg lösen disponerat boksamlingen till den äldste levande sonen, emedan jag vill att den ej må plockas sönder."³⁰ Clas Tamms vilja år 1848 var alltså att biblioteket, hans stolthet och kanske största livsverk, skulle leva vidare.

När testamentet skrevs år 1848 var äldste sonen Adolf endast åtta år gammal och 1866, när Clas Tamm avled, var Adolf mitt uppe i sin utbildning och ännu ogift. Om Adolf Tamm erhöll biblioteket i enlighet med 1848 års testamente får man därför förmoda att det till en början fick stå kvar på Tvetaberg, i vart fall under de år hans mor Carolina och senare bror Oscar fram till 1895 bodde på gården. Vad som därefter inträffade är oklart. De böcker och bokskåp som idag finns kvar inom familjen tillhör framför allt ättlingarna till Clas söner Adolf, Oscar, Fredrik och Carl. Yngste sonen Axel Tamm, även han bibliofil, efterlämnade en betydande

³⁰ Släktföreningen Tham och Tamms arkiv, P A Tamms arkiv, volym 11.

de samling ”Böcker, Planschverk och Musikalier”, som försålles på Stockholms bokauktionskammare den 7 november 1906, men inte ett enda arbete förefaller emanera från Tvetaberg.³¹

Biblioteket var omfattande och skapat att passa dess bibliofile ägares behov. Det bildades under tidsperioden närmast före den industriella revolutionen, en period som sjöd av utveckling på de flesta områden. Tankar och kunskaper blev snabbt inaktuella och därmed också innehållet i biblioteket på Tvetaberg. Kanske var det därför så att Adolf Tamm någon gång under 1890-talet erbjöd delar av biblioteket till sina syskon varefter stora delar skänktes bort eller försålles.

Biblioteket på Tvetaberg byggdes upp under några decennier vid 1800-talets mitt och spelade en central roll i dess bildares liv. Av allt att döma var det också en glädjekälla för den stora familjen och bidrog verksamt till familjemedlemmarnas intellektuella utveckling. Därigenom tjänade biblioteket viktiga syften. Men det blev kortlivat. Det utsattes för ödet att ”plockas sönder” och spreds för alla vindar. Härigenom kom emellertid dess beståndsdelar många till glädje, en utveckling som säkert skulle ha mött dess bildares förståelse. Clas Tamm var nämligen en kultiverad och generös person.

³¹ *Katalog över en del af framlidne herr Axel Tamms efterlämnade Böcker, Planschverk och Musikalier*, Stockholm 1906.

Diakonen som idégivare

Lars Ahlins förbindelser med Herman Hedberg

Av Åke Lilliestam

Herman Hedberg (1897–1964) blev efter ett långt verksamt liv som diakon omsider i tillfälle att övergå till prästerlig tjänst. Han hade då i sin kapacitet som liturg redan länge verkat pådrivande och kunnat stimulera unga män att välja den prästerliga banan. Vad han därvid av egen kraft utträttat har redan betecknats som en kyrkohistorisk insats.¹ Det inflytande han under dessa ansträngningar kom att öva över den unge Lars Ahlin, en man som drömmer om att bli författare, skall här granskas. Källorna är huvudsakligen två och utgörs dels av de brev, tjugo till antalet, från Ahlin till Hedberg som är bevarade i arkivet hos Societas Sanctae Birgittae, arkivet är deponerat i Uppsala universitetsbibliotek, dels de mer än dubbelt så många brev som Ahlin riktade till sin lärare och gynnare på folkhögskolan David Palm och dennes maka. Dessa brev förvaras i Göteborgs universitetsbibliotek och är efter Ahlins frånfälle 1997 åtkomliga. Flertalet av de sistnämnda breven har innan de placerades i biblioteket varit tillgängliga för en forskare, Lars Furuland, som studerat Ahlins bildningsgång.² När den nittonårige Lars Ahlin 1934 kommer till Medelpads folkhögskola är fil lic Palm lärare där. Han blir längre fram rektor. Efter sin pensionering återflyttar han till sin hemstad Göteborg och fortsätter sitt arbete med bohuslänska ortnamn, ett arbete som några år senare renderar honom ett hedersdoktorat vid universitetet. Ahlins tilltal i ungdomsbreven är direkt och personligt och förtjänar ofta att citeras.

Hedberg härstammade från kyrksamma bygder i det övre av Norrland. Han kom till Stockholm för en flerårig utbildning som diakon vid Stora Sköndal. Han arbetade sedan bland hemlösa i staden. Samtidigt gjorde han sig förtrogen med anglikanskt kyrkoliv genom Elis Schröderheim (1863–1937), komminister i en Stockholmsförsamling. Schröderheim hade redan 1908 gjort en studieresa till England och blev av betydelse som introduktör i Sverige av den engelska högkyrkligheten. De liturgiska bruken blev Hedbergs särskilda område som fördjupades av självstudier. Hedberg hade yrkeserfarenheter som sjukvårdare och mötte nya ar-

¹ B I Kilström, *Högkyrkligheten under 1900-talet* (1990), s. 139–143.

² L Furuland, "Lars Ahlin – ursprungsmiljö och bildningsgång", i: *Svensk folkhögskola 100 år*, 4 (1968), s. 403–444, och i: *Synpunkter på Lars Ahlin*. Red. av L Furuland (1971), s. 9–42.

Åke Lilliestam, f. 1925, FD, har varit överbibliotekarie vid Karolinska institutet. Han har bl a författat *Gustaf, Steffen. Samhällsteoretiker och idépolitiker* (1960) och bibliografier över Alf Ahlberg (1982) och Lars Gyllensten (1993) samt varit redaktör för PHT (1973–80)

betsuppgifter i Gävle. Han praktiserade den dagliga tidegården och inspirerade en skara av manlig ungdom som samlades omkring honom. Ordenssällskapet Societas Sanctae Birgittae hade konstituerats 1920 med ett begränsat antal medlemmar. Från 1927 hade Herman Hedberg tagits upp som broder.

Lars Ahlins hemstad var Sundsvall. Hans bakgrund var snarast borgerlig. Fadern arbetade som handelsresande men var inte framgångsrik. Familjen levde tidvis i misär. En tids arbete för den unge Ahlin på en socialistisk tidning avslutades sommaren 1933. Han drog söderut. Stämningen i hemmet var dämpad och han sökte sig bort. Då liksom senare försökte han bidra till det blygsamma uppehållet genom att sälja egen dikt. Han var i dåligt skick då Herman Hedberg – frater Herman som han benämndes bland dem som praktiserade tidegården – träffade på honom i Stadsträdgården i Gävle.³ Hedberg gav sin vana trogen materiell hjälp och lyckades även föra ut det kristna budskapet till Ahlin. – Den tidiga upplevelse i maj 1933 i Sundsvall som Erik Hj. Linder liknat vid en mystikers skådande och som närmare dryftats av Hans-Göran Ekman och Staffan Bergsten har inget stöd i dessa texter.⁴

Från november 1933 är Ahlin elev i första årskursen vid folkhögskolan, som är belägen i Fränsta, varom han i ett första brev 13/2 1934 underrättar sin ”käre vän och pater”. Hedbergs betydelse för Ahlin tecknas tydligt i det följande brevet som är daterat 15/3: ”Det mitt liv framförallt saknar är en andlig ledare, en som kan hjälpa mig, frälsa mig. Dina ord om sakramentet har gripit mig djupt.” Ahlin vädjar i rent uppgivna ordalag om Hedbergs andliga vägledning. ”Du har för min själ blivit mitt enda hopp.” Ahlin kan redan nu berätta att hans lärare Palm har fäst sig vid honom och stakat ut en framtid för honom. Palm tycker att Ahlin själv bör utbildas till folkhögskolelärare. Han vill hjälpa honom både med studier och med lån. I det följande brevet till diakonen, av den 4 april, vittnar Ahlin om studier i filosofiska och teologiska verk. Ahlin meddelar att han försöker i skrift formulera sina metafysiska spekulationer. Efter vinterkursens slut skriver han den 24 april till densamme från hemmet i Sundsvall: ”Här hemma passar jag inte alls. Jag kan inte tala med dem. Jag kan inte heller arbeta mitt ibland dessa människor. Men tiden går väl.” Redan den 26 maj vistas han ånyo på folkhögskolan och kan rapportera till Hedberg att han tagits upp i dr Palms familj och blivit delaktig av dess privata umgänge i trakten. Tankeutbytet med Palm verkar stimulerande. Nyttan han har av att tala med denne ”kan knappast överskattas”. Snart lämnar Palms ekonomiskt bistånd och förefaller acceptera hans plan att bli författare. Med Palms går han i kyrkan som regel varje söndag. Men kyrkan är nästan tom och prästerna ledsamma. I radion har han lyssnat till Palms bror Samuel Palm, vid denna tid ännu verksam i Göteborg, längre fram kyrkoherde i Falun (och för övrigt far till författaren Göran Palm). Ahlin ber enligt tidens bruk att få utväxla fotografier med Hedberg.

I november 1934 är det tid för den andra vinterkursen på folkhögskolan. Enligt ett brev från skolan den 17 november tar Ahlin ett initiativ. Han påminner Hed-

³ Ö Sjöholm, *Memoriale fratrum*, II (1966), s. 165–174. En källa Sjöholm åberopar är Gösta Thimon, tjänsteman vid UUB och fil hedersdr, som för Sjöholm tecknat ett vänporträtt av Hedberg.

⁴ E Hj Linder, *Fem decennier av nittonhundratalet 2* (1966), s. 916–917. Jfr även H-G Ekman, *Humor, grotesk och pikaresk. Studier i Lars Ahlins realism* (1975), s. 38 ff. och S Bergsten, *Lars Ahlins mystiska grundupplevelse, i: Från Snolvisky till Sonnevi. Litteraturvetenskapliga studier tillägnade Gunnar Brandell* (1976), s. 154–172.

berg om att ett år har förflutit sedan de råkades och undrar om de kan fira jul tillsammans. Hedberg hade året före nämnt om hur ensam han kunde känna sig på julkvällen när ljusen brinner i hemmen. Ahlin fick gehör för sitt förslag och i det följande brevet, daterat i Fränsta 25 januari 1935, tackar Ahlin för det vänliga mottagandet. Det framgår att han fått ta med sig en kamrat, den ett år äldre Arne Jones, i brevet kallad Josse. De är båda kristet orienterade och vunna för Hedbergs liturgiska praktik.

Tidebönerna har en underbar verkan. De äro dagens styrkestunder. Man blir så stark, man blir så hoppfull, man blir så brinnande av dem. Min kära Josse är så glad att han fått sitt religiösa liv ordnat genom dem. Ty, även om det inte är tillräckligt, så ordnar dock tidebönerna ens religiösa liv, de bli en språngbräda varifrån man lättare kan dyka in i vardagens små futtigheter och bagateller. Kl. 7 börjar vi att läsa Laudes. (Jag börjar skolan kl. 8.) Då jag kommer tillbaka kl. 7 läser vi Vespem. Dessförinnan har Jossen läst "en kort tidebön under dagen". Mellan 9 och 10 läser vi Completorium. Vi har nu hållit på i tre veckor, och har därför kommit lite mer in i tidebönernas värld. Det vi dock mest längtar efter [är] en "helig omgivning". Ett litet ställe med bönpall, läspulpet, krucifix och andlig konst.

Lars Ahlin bekänner i brevet sin längtan efter ett andligt brödraskap av unga människor som handhar sakramentet och arbetar för sina medmänniskor. Han har en vision:

I en värld där rasintressen, nations-, klass-, grupp-, och individuella intressen har skapat ett kaos, skall detta brödraskap resa sig, som en representant för Gud, för det allmänneliga som inte vet av några gränser i tid i rum, mellan raser, nationer, klasser, grupper eller individer. Mot demokratiens andliga relativism, mot diktaturernas andliga sterilitet ska detta brödraskap sätta Treenighetens, Kyrkans omutliga auktoritet.

Ahlin har redan fått del av de impulser som Hedberg kunnat förmedla vid sidan av erfarenheterna av de liturgiska bruken. Forbes Robinsons (1867–1904) *Ett blad ur vänskapens heliga historia* hade översatts till svenska på 1920-talet. Prästsonen Robinson var fellow i Christ College i Cambridge och verkade som diakon, kaplan och präst. Hans forskningar rörde koptiskan och studierna hade fört honom ut i världen, även till St Petersburg och Moskva. Den tidigt bortgångne hade med en karismatisk personlighet vittnat om kärleken och om bönenas makt. Från universitetet i Oxford kom Charles Gore (1853–1932), senare biskop där. Gore kombinerade den högkyrkliga förkunnelsen med sociala intressen och radikala åsikter i samhällsfrågor. Hans *Tankar och fragment* kunde läsas på svenska från ungefär samma tid som Robinsons skrift. Det står klart, att Herman Hedberg kände sig särskilt hemma hos anglikaner, låt vara också bland katoliker och ortodoxa.

Nästa gång vi möter Ahlin i brev, skrivet från Sandviken den 7 maj, tackar han Hedberg för att ha fått tillbringa påsken hos denne. En första antydan om att han inte delar Hedbergs vänners obearbetade konservatism eller, som han säger, mer eller mindre trångsynta världsliga funderingar framförs också. Men de andliga erfarenheterna är de verkligt avgörande: "Aldrig tidigare har jag som nu fattat och

omfattat altarhandlingens oerhörda betydelse.” Ahlin och Jones är ånyo ute på en av de luffarfärder med hyresrum i Sandviken som bas som Furuland iakttagit: ”Jossen målar. Lasse organiserar och försäljer från direktörer till arbetartanter.”

Ett vackert vittnesbörd om hur Ahlin uppfattar Hedberg lämnar han i ett brev till Palms, daterat i Sandviken 15 juli 1935; redan Furuland har åberopat det:

Hedberg läser alltid sina tideböner i liturgisk dräkt och med iakttagande av alla ceremoniella regler. Dräkten bestod nu i kyrkans jubeltid – det var mellan påsk och pingst – av den fotsida, svarta talaren, och över den vackra, vita alban, och över den hängde han stolan med röda kors just som det anstår en diakon. Stolan var broderad av heliga Birgittasystrar. Även begreppet rum upphörde att existera då han låg på knä framför triumfkrucifixet och då han reste sig upp och började sjunga med gregoriansk röst i det han ödmjukt böjde sitt huvud för den segrande Mästaren på korset ”Ära vare Fadern och Sonen och den Helige Ande”. – Och så följde de gamla heliga orden ur psaltaren. Det var som jag stämt in i en tusenhövdad kör, då jag svarade: ”Såsom det var av begynnelsen etc.” Och så trädde Gud oss till mötes.

Den 7 april 1936 fyllde Lars Ahlin 21 år och blev myndig. Det ger honom orsak att några dagar senare, den 14 i samma månad blicka tillbaka på sitt liv och sin andliga utveckling. Ahlin vill tacka Hedberg för vad han betytt för honom.

Du vet själv vilket roll, du har spelat i mitt liv. Detta faktum är i min nuvarande situation min stora glädje. Inte så att jag tror, att du på romerskt vis räknar min frälsning till din personliga förtjänst. Men detta undanskymmer på intet vis att jag genom dig blivit disponerad för trons stora sanningar, att jag på grund av dig fått skåda Gud, fått, erfara Honom och Hans son, att den Helige Ande upprättat mitt förbund med Gud, att jag genom dig blivit förd till H.H.N-sbord; det högsta som gives den kristtrogne under historiens villkor.

Samtidigt ger brevet läsaren en antydning om hur Ahlin med sina lutherstudier drar vidare och färdas utöver Hedbergs begränsade teologiska beläsenhet. David Palm är redan för Ahlin en effektivare samtalspartner än Hedberg (något som ett brev två månader senare till Palm utförligt vittnar om).

Ahlins drömmar om framtiden spretar åt olika håll. Då ekonomin tillåter, vill han resa till England för en tids vistelse i ett anglikanskt kloster. Men han ventilerar i brevet till Hedberg även sin kärlek till den ortodoxa kyrkan. Klostret i Valamo, som han läst om, fascinerar honom. Dostojevskijs roman *Bröderna Karamasov* har introducerat honom till ortodox tro. ”Jag vart så gripen, att jag faktiskt tänkte en dag: kanske Gud vill att jag skall bli ortodox!” – När Ahlin summerar, är det ändå hans önskan att bryta en bana som författare som kommer till det starkaste uttrycket. Hans självkänsla spirar:

Men till allt detta kommer ju längtan, denna stora, obetvingliga längtan att få forma fantasiens och tankarnas gestalter i ord, i glänsande konstruktioner. Jag har varit andligt brådmogen – mina konstnärliga och intellektuella

lidelser väcktes alldeles för tidigt. Så länge jag minns, har jag varit besluten att skriva en stor bok! Men förhållandena! Men nu känner jag ju, att jag kommit till en gräns, där jag verkligen kan mäta mina krafter. Jag vet vad jag går för.

Ett annat mål för Ahlin är, förklarar han, att bli införd i en gemenskap som Hedberg tillhör. Ahlin syftar på Societas Sanctae Birgittae, den orden där Ahlin detta år, 1936, blir upptagen som novis.⁵

Till David Palm riktar så Lars Ahlin den 27 juli ett inte mindre än 61 sidor långt brev som ventilerar hans litterära planer. Även för makarna Palm blottar Ahlin sina tankar om klosterlivet. Han vill vistas två år i det evangeliska klostret med Arne Jones i sällskap. Studier i katolsk teologi i Paris frestar honom. Han vill besöka Italien och Ryssland. Inför Palms hyser han ingen tvekan att bekänna sig som kristen. Han relaterar sin tro till det utbud av livsåskådningar han mött på sin väg in i vuxenlivet:

Förr blev man föraktad då man bröt mot kristna lagar, nu blir man föraktad då man bekänner sig vara kristen! Under min uppväxttid hade jag den tvivelaktiga förmånen att höra en hel kakofoni av röster: där var kommunisten, socialisten, liberalen, demokraten, materialisten, merkantillisten, folkbildaren o s v, o s v, i det oändliga. Blott en röst nådde mig aldrig: Kristi tjänares röst. Och när jag till slut fångade den rösten: hur förändrat blev väl inte allting! Aldrig kan jag upphöra att lovprisa Gud för den nåd Han låtit komma över mig.

Vid 21 års ålder konfirmeras Ahlin. Ett brev gemensamt undertecknat av Ahlin och Jones av 18 september 1936 berättar att de flyttat ner till Stockholm. Ahlin är sysselsatt med ett romanbygge och studerar samtidigt på Borgarskolan. Avdelningen för skulptur vid Konstfackskolan tar emot Jones som elev. Tillsammans med Hedberg begår de nattvarden i en stockholmskyrka. Ahlin såväl som Jones är flitiga gudstjänstbesökare. Kyrklig förnyelse är den måttstock varefter de värderar förkunnelsen de möter. Till ett brev från Arne Jones till Palms är fogat en karikatyr av vännen Lars.

Lars Ahlin blev 1937 klar med romanen *Lille Prometheus*. Bonniers refuserade boken men Georg Svensson på förlaget uppmuntrade honom. Härom berättar Ahlin för Palms den 12 april. Dagen efter skriver han till "Frater Herman". Denne, som firat påsk hos Gunnar Rosendal i Osby, har anförtrött Ahlin sina planer på en prästvigning. Ahlin beklagar att en dispens synes dra ut på tiden. Han och Jones i Stockholm har hela vintern "haft det underbart med Sakrament så gott som varje vecka." Elis Schröderheim har gått ur tiden och det förvånar dem båda att Hedberg inte infunnit sig till begravningen. Ahlin meddelar Hedberg att han gärna skulle besöka Hedbergs stuga i Ängstjärn (varierande stavningar på denna plats förekommer), en dryg halvmil norr om Valbo i Gästrikland, dit Hedberg tidvis drar sig tillbaka i ensamhet. Ahlin säger sig avsky Stockholm om våren. Han har svårt att arbeta i stenöknen. I stället undrar han om han kan få vistas i stugan någon tid.

⁵ T Lundell, *Lars Ahlin* (Boston 1977), s. 19.

Lars Ahlin. Karikatyr av Arne Jones 1936.

”Då skulle vi kunna läsa regelbundna tideböner tillsammans o s v. Och Du finge ju också lite sällskap – och Du kanske inte alldeles föraktar min obetydliga varelse.” – Hur svaret blev kan utläsas ur ett brev tio dagar senare, den 23/4, till Palms. Ahlin har fått löfte att bo i Hedbergs hus och tror sig om att kunna författa där. Tydligen har han inte före denna tidpunkt närmare orienterat makarna Palm om sin vänskap med Hedberg. Han vill längre fram berätta ”om denna märkliga människa, och på vilket underligt sätt jag träffade honom”. Hedberg vill att Ahlin ska ta studenten och välja den prästerliga banan – ”han menar nämligen att jag som

präst skulle bli något alldeles enastående. Så det så!” Ahlins självförtroende är stort i tillväxt.

Från fäbodarna skildrar Ahlin sedan sin pågående vistelse i brev den 18 maj. Även Jones har anslutit sig. Han har börjat forma Hedbergs huvud i gips.

Vi har det mycket isolerat – en skog om mer än en mils radie omkring oss. Sällan kommer vi ner till staden och människorna vi ser går lätt att räkna. – I en stuga inte så långt ifrån oss bor ett lag skogsarbetare, och på vardagarna kör en lastbil ner timmerstockar härifrån. Vackra kvällar kommer någon frisksportare flåsande förbi. Det är allt. - - - Men naturen är också demonisk. Häromnatten bet en liten skogsmus diakon Hedberg på läppen medan han sov.

Med växande självtillit markerar Ahlin en viss distans till Hedberg som stakar ut Ahlins framtid och vill hjälpa honom fram till studentexamen.

Vi har i dessa dagar diskuterat i det oändliga, på ett hänsynslöst och groteskt sätt. Men vi tala två skilda språk. Jag har alltid tjusats av honom – ty han är ett fenomen, men jag har hittills alltid varit rädd för honom. Det är något i hans väsen som vill kväva mig. Många ser i honom ett helgon – och visst är han helgonlik, det skulle vara en intressant uppgift att få skildra hans helgonsaga.

Ahlin avvisar 13/6 från Gävle Hedbergs planer för hans framtid. Ändå har Hedberg just nu kunnat arrangera studierna för flera obemedlade unga män på väg mot präst- såväl som diakonexamen ”Jag vill göra något särskilt, eftersom jag känner mig kallad till det.” Det djupare tankeutbytet per brev med Hedberg upphör för Ahlins vidkommande efter denna tid för att inte mer återkomma. Sporadiskt växlas ändå enstaka brev senare, 1940 resp. 1952.

Hedberg har gått långt, för långt och provocerat Ahlin – och för den delen även Jones – i ett sista försök att få åtminstone Ahlin att satsa sina andliga resurser på en utbildning som syftar till tjänst som präst. Från Gävle 13/6 1937 heter det:

[Hedberg] har utsatt både mig och Arne för systematisk psykisk press. Det är svårt att här närmare gå in på detta. Men han anser prästens kall vara det enda som är värt att slösa mina krafter på – allt annat är bosch, d v s djävulens verktyg. Och de mest vidunderliga verktyg denne potentat äger här på jorden är författare och konstnärer. Får Hedberg som han vill skall han riva all konst ur våra kyrkor. Ett litet krucifix på altaret är det enda som jämte Nattvarden får påminna om Herrens närvaro. Vår svenska psalmbok får absolut inte nyttjas. Detta radikala program framlade han steg för steg, så att vi, Arne och jag, skulle förestå vilka, från kyrklig synpunkt, fullkomligt hopplösa vägar vi vandrade på. Vi skulle med andra ord inte kunna göra Kyrkan någon nytta med det vi ”pysslade” med! Och detta är ju dock våra djupaste intentioner.

Herman Hedberg. Byst av Arne Jones 1937.

I ett gemensam julbrev, daterat 23/12 1937, omtalar Ahlin att Jones fullföljt arbetet med porträttbysten. På Arnes kavalett står, berättar han, diakon Hedbergs vita gipshuvud. "En glänsande studie i fromhetens psykologi, om *jag* får säga det." Rolf Söderberg har i en monografi över Arne Jones 1991 lämnat en konst-historisk kommentar till porträttets kvaliteter: "Det har snarast gammalromersk framtoning, liknar en filosof eller ämbetsman från kejsartiden. I sitt nu litet patinerade skick ser det ut som om det plockats fram ur Glyptoteket."⁶ Ahlin behöll den uttrycksfulla bysten i sitt hem livet ut.

Ahlin's avsikter som författare börjar anta fastare konturer. I brev till Palms 8 januari 1938 deklarerar han sina syften:

Vi måste fördjupa oss i de olika ideologierna, känna deras natur, kunna tala om dem, som något vi känner och ängslas för. Vi måste upptäcka varför de äro en svårighet och varför en frestelse för människorna. Förbönen – det är min estetik. Skall jag gå förlorad eller skall jag nå fram?

Att Ahlin ställt sig avvisande till Hedbergs framtidsplaner för honom hindrar inte denne från att verka för materiell hjälp åt Ahlin på påtagliga sätt. Schröderheims änka Elisabet Schröderheim (1872–1946) hör till dem som bistår. Vid ett tillfälle (brev till Palms 11/4 1938) skänker hon honom femtio kronor, en annan gång (7/6 samma år) lovar hon Ahlin och Jones en del möbler, då hon måste flytta från prästhemmet. Hedberg kommer till Stockholm och mobiliserar välgörare ur den kyrkliga förnyelsen, som förser Ahlin med nya uppsättningar av begagnade kläder och skor. Vintern 1938/39 går Ahlin på Birkagårdens folkhögskola, andra

⁶R Söderberg, *Arne Jones* (1991) (Sveriges allmänna konstförenings publ. 100), s. 37.

årskursen. Och 1938 är året då Herman Hedberg lämnar Gävle för Uppsala, där han efter dispens från studentexamen inleder teologiska studier med sikte på prästvigning. Påskdagen 1939 vittnar ett brev från Stockholm till Palms om hur styrkeförhållandet mellan Ahlin och Hedberg är på väg att kastas om. Hedberg är ingen skrivande person. Inför uppgiften att författa en laudatur-uppsats i dogmatik söker han Ahlins bistånd. Ahlin gläder sig därut. Ämnet för Hedbergs uppsats är prästämbetet. Hedberg har ännu inte slutligt reviderat förväntningarna inför Ahlins framtid.

Diakon Hedberg vill ha mig till präst. Jag tror att jag bör bli romanförfattare. En romanförfattare kan nämligen som ingen annan genomskåda och gestalta just vårt bristfälliga, rörande, löjlige sätt att legitimeras vår varelse, att gestalta som i förbön hur vi lever, hur vi fastnat o s v. Och just detta behövs.

Ännu ett eko av denna dispyt klingar i ett brev från 4 oktober samma år, där Ahlin lakoniskt konstaterar: "Nu uppenbarade sig diakon Hedberg ... Han skaffade mig hatt och skor." Ahlin tillägger: "Jag är fixerad i min litterära kallelse." Manuskriftet till romanen *Underklassare* av blodet avslutas sommaren 1939. Bonniers förlag är alltså avvisande. Natur och Kultur likaså.

Hedberg uppmanar Ahlin att skaffa sig vidare utbildning vid Fjellstedtska skolan i Uppsala. Studierna behöver inte syfta mot prästvigning. Hur därmed blir, kan Ahlin själv avgöra i sinom tid (Ahlin till Palms 7/12 1939). Tre dagar senare avvisar Ahlin tanken på journalistbanan, nyss aktualiserad som en möjlig framtid för honom. Han hyser förhoppningar om ett arkivjobb på Kyrkans pressbyrå. Han önskar sig en lugn och undanskymd arbetsmiljö. Sitt känsloliv vill han bevara för sina inre gestalter. Han presenterar även ett studieprogram. Studierna rör idéhistoria och folkrörelsehistoria, språk och teologi, särskilt lutherforskning. Vid studiet av skönlitteratur observerar han konstverkens "tekniska resning".

I brev till Palms vid årsskiftet 1939/40 berättar Ahlin om sina planer att tillbringa fyra timmar om dagen på Kungliga biblioteket med studier av sundsvallspressen för 1920- och 30-talen. Han för anteckningar. "Jag vill åter att min barndoms och ungdoms värld skall stå upp. Jag har tänkt skriva små saker, små noveller, små musikstycken i ord från denna tid och värld. Vi får se hur det går." Hans litterära program håller på att ta form: "Jag vet bara att jag vill bli en litterär förbedjare. Jag vill ta in problem och människor till mig och gestalta dem i litterär konst."

Om Ahlins närmare levnadsomständigheter under året 1940 tiger korrespondenserna med Palms. Med Hedberg växlas ett brev. Ahlin bistår Hedberg – Carissime Frater – med uppgifter om hittills lämnade dispenser för prästvigning.

Under tre terminer från vårterminen 1941 och framåt studerar Ahlin vid Fjellstedtska. Han och Hedberg vistas därmed i samma stad. Hedberg har samlat kring sig en grupp unga personer till dagliga kompletorier i Trefaldighetskyrkan och Domkyrkan. Deltagare rekryteras både från Ahlins skola och bland de teologie studerande vid universitetet. Från Uppsala värderar den allt erfarnare Ahlin i brev till Palm den 8 februari 1941 den högkyrkliga rörelsen:

Kyrklig förnyelse har tagit som sin uppgift att försvara och söka upp och underlätta de mänskliga anknytningspunkter Gud skaffat sig: Ordet, Sakramenten, Ämbetet, Kyrkan. - - - Jag tror inte ett ögonblick på att t ex kyrklig förnyelse skall kunna kristna om vårt folk med tillhjälp av Tideböner och Mässor, sköna Gudstjänster och Bikt. Vårt folk kan överhuvud icke kristnas med religiösa metoder – vi lika lite som någon annan. Ingen kristen har blivit kristen av religiösa motiv eller drivits att bekänna Gud av religiösa metoder. Nej. Gud vinner insteg i oss via vår svaghet, . . .

Detta år upptas Lars Ahlin som lektbroder i SSB och den 13/9 1941 gratuleras Palm till utnämningen som rektor vid Medelpads folkhögskola.

Från 1942 finns inga brev bevarade vare sig till Hedberg eller Palms. Uppgifter saknas om Ahlins studier eller romanförsök. I början av 1943 har han i alla fall etablerat kontakt med Tidens förlag och mötts med förståelse av dess rådgivare Holger Ahlenius. Förlaget mottar via denne manuskriptet till romanen *Tåbb* med manifestet. Den 23 mars detta år ber han Ahlenius om överseende med ett dröjsmål orsakat av att fadern, vid vars sjuk- och dödsbädd han varit, avlidit några veckor tidigare. Romanen, förklarar han, har inte minsta spår av självbiografi. Han ger en kort, koncis beskrivning av sitt hittillsvarande liv och sina studier vid olika skolor i Medelpad, i Stockholm och i Uppsala. Han talar om att olika personer hjälpt honom ekonomiskt under tiden.⁷

Med sin första roman i tryck nådde Lars Ahlin omedelbart litterär uppmärksamhet. Det orsakar att han i brev till makarna Palm 14/11 1943 blickar tillbaka på sitt liv, rannsakar sig och vill visa vad framgången kostat honom av försakelser. Insnärjd i sig själv har han försummat inte blott vänner som Palms utan även de närmaste anhöriga. Förhållandet till fadern beskrivs annorlunda än i brevet till Ahlenius.

Särskilt [i] mitt förhållande till mina föräldrar har min skuld stegrats till det outhärdliga. Det har gått år utan att jag skrivit till dem. Pappa fick ett brev från mig först några dagar före sin död. På ett helt år hade han inte hört något av mig. Varför handlade jag så? Därför att jag tyckte så mycket om honom, svarar jag absurt nog. Han var en fara för min kallelsetrohet, för min vilja att försöka realisera mina drömmar. Jag visste att han ville att jag skulle arbeta på vanligt sätt och hjälpa honom i hans armod. Jag måste skydda mig för min kärlek till honom, ty visst var hans krav berättigat. Jag har tre systrar här i Sthlm som är gifta. Jag besöker dem aldrig. Jag vet att dom tycker att jag borde försörja mig ordentligt och placera mig socialt. På samma sätt måste jag undvika mina kristna vänner och många andra som bara vill att jag ska ta en examen. Skulle jag inte känna det berättigade i deras åsikter skulle jag inte undvika dem. Dom hotar min position, därför flyr jag dem. – Ja, så ynkligt står det till.

Ett minnestal Vid fars grav 1943 är tryckt 1995 i artikelsamlingen *Sjung för de dömda* (s. 222–223). – Mottagandet av Ahlins debutroman intresserade dess för-

⁷ Brevet till Holger Ahlenius i dennes samling i KB.

fattare mycket. Han fick redan denna första gång känna av hur recensenterna missuppfattade hans innersta avsikter. David Palm hade vänligheten att enligt Ahlins önskan recensera boken i Sundsvalls Tidning. Men utgångsläget för marxistiskt orienterade granskare var inte bättre än andra läsares. Ahlin ger ett exempel i brev till Palm den 25 november:

Stig Ahlgren, som är vår ende mera deciderade marxist, fattar inte detta, utan tror att jag själv är en som nyss kommit ut från en folkhögskolekurs efter att ha lyssnat på Hirdman och Ahlberg m fl. Som om dessa någonsin rört sig med den konflikt Tåbb gestaltar. - - - Jag som känner mina förutsättningar har ju delvis roligt åt detta gisseri vem jag är. Dom skulle bara ana att det är en högkyrklig lutheran och sakramentalist som skrivit detta!

År 1944 prästvigs omsider efter ny dispens Herman Hedberg. Han blir kaplan hos SSB och står med sin sakkunskap för den liturgiska översynen av mässor och tidegård vid de årliga generalkapitlen i Vadstena. I Uppsala är han sjukhuspräst vid Ulleråker och hans yrkeserfarenheter som sjukvårdare blir en tillgång i arbetet.

I ett sista bevarat brev hör Ahlin av sig hos Palms 6/3 1945 från Sigtuna, där han vistas i stiftelsens gästhem, och rekommenderar vännerna ett besök. Inför det förestående krigsslutet dryftar han ännu en gång sin önskan att pröva en klosterliknande tillvaro. Han vill tillbringa ett halvår hos ett evangeliskt brödrskap i Bloomsbury i London – ”som har ett gästhem liknande detta, fast oändligt mycket kyrkligare och sakramentalare (andan alltså)”.

Som brukligt är inom kyrklig förnyelse betecknar Ahlin i ett enkätsvar 1947 kyrkans skiljande från staten som en lycklig skilsmässa; svaret omtryckt i *Sjung för de dömda*, 1995, s. 11–12.

Den allra sista kontakten brevlades med Herman Hedberg härrör från 8/5 1952, en tid då Lars Ahlin med en rad böcker bakom sig är etablerad på parnassen. Ahlin har i hastigt mod lovat att medverka med en ”predikan” – citationstecknen är Ahlins egna – vid sommarens generalkapitel men har ångrat sig. Han förklarar för Hedberg att man ofta vill anlita honom på olika håll men att han brukar svara avböjande. Så även vid närmare eftertanke denna gång. Mellan raderna kan läsas att det ordenssällskap Ahlin ännu tillhör inte längre intar någon särställning. Enligt SSB:s regula skall bröder och systrar årligen förnya sina löften. I 1955 års matrikel står Ahlin kvar som medlem. En matrikel som trycktes åtta år senare tar inte längre upp hans namn.

Herman Hedberg gick ur tiden 1964, kort före sin pensionering som präst. Arne Jones, vars karriär här inte närmare kan skildras, var professor i skulptur vid Konsthögskolan från 1961 och tio år framåt. Då Jones dog 1976 höll Lars Ahlin ett känslomättat tal vid jordfästningen som trycktes 1995 i *Sjung för de dömda* (s. 228–230). Han travesterar Wallinpsalmens ord och tilltalar den döde: ”Där din skatt är, där kommer ock ditt hjärta att vara. Såsom din skatt, så ock ditt hjärta. De två beskriver varann ömsesidigt, konsten och du, trasan och du, allt med samma intensitet i perversioner med samma hat, i leda och likgiltighet alltid relaterad till skatten.” – Något försök att klarlägga vad Ahlin egentligen avser skall här inte heller göras.

Din livsfrukt, det 600-sidiga verk som Ahlin ställde färdigt 1987, är en tillbakablickande idéroman hållen i en för Ahlin ovanlig, realistisk berättarstil, dessutom förlagd till borgerliga miljöer. Synen på kristendomen präglas av lutherforskningen. Bokens huvudperson, ett språkrör för Ahlin, är socialdemokrat och reformist. Ett långt livs studier i religiösa, filosofiska och politiska ämnen redovisas. Det kyrkliga koncept som Ahlin en gång hämtade från diakonen är inte förbisett. Men det ställs vid sidan av de många teologiska och samhällsfilosofiska impulser som Ahlin tagit emot då han reflekterat över tidens debattämnen.

